

Юстин Мученик Філософ
Апологія Перша

Апологія святого Юстина Філософа і Мученика
до Антоніна Благочестивого на захист християн

I

1. До імператора Тита Елія Адріана Антоніна Благочестивого Августа Кесаря, його сина Веріссіма філософа і Лукія філософа, рідного сина Кесаря й усиновленого сина Благочестивого, любителя освіти¹, а також до священного сенату і всього римського народу звертаюся зі словом і петицією на захист людей тих народів, яких несправедливо ненавидять і зневажають, я, один із них, Юстин, син Пріска, внук Вакха, що з Флавії, нового міста Сирії і Палестини.

II

1. Розум наказує тим, хто живе згідно з благочестям і філософією, поважати і любити тільки те, що правдиве, і відмовлятися від наслідування думок попередніх поколінь, якщо вони хибні. Бо здоровий глузд не лише наказує не йти за тими, хто живе і думає несправедливо, а навпаки правдолюбець за будь-яких обставин і навіть при загрозі загибелі власної душі повинен обирати справедливі слова і вчинки. 2. Ви ж, яких всюди називають благочестивими й філософами, захисниками справедливості й любителями освіти, послухайте мене уважно, і якщо ви насправді такі, то все так і виявиться. 3. Ми звернулись до вас не для того, щоб лестити цим листом чи говорити вам у задоволення, але щоб вимагати, щоб ви вчинили суд на основі чіткого і ретельного дослідження, а не на основі забобонів, уподобань марновірцям, керуючись нераціональними поривами чи віддавна поширеними злими пересудами, виносячи вирок, який може обернутися проти вас. 4. Щодо нас, то ми переконані, що ніхто нам не може вчинити жодної кривди, хіба що будемо осоромлені через погані вчинки, або хтось докаже, що ми погані. Ви можете нас вбивати, але зашкодити – ні.

III

1. А щоб ці слова не видалися комусь нелогічними чи зухвалими, ми вимагаємо дослідити звинувачення проти них². І якщо звинувачення будуть мати підстави, нехай їх дійсно покарають, як годиться. Але якщо ніхто не зможе їх у чомусь засоромити, тоді здоровий глузд не допустить, щоб чинилась несправедливість супроти невинних людей лише на основі злих пліток, але радше супроти самих себе, коли вважаєте, що можна вести справи не раціонально як в суді, а згідно з пристрастями. 2. Кожній здоровомислячій людині очевидно, що справедливість здійснюється за єдиної доброї умови, а саме, коли підлегли бездоганно звітують зі своїх вчинків і слів, і рівно ж управителі виносять свої вирок не на основі насильства і тиранії, а на основі благочестя й філософії. Таким чином і правителі, і підлегли насолоджувалися б благом. 3. Бо і з древніх хтось десь сказав: «Якщо і правителі, і підлегли не будуть філософствувати, то і держави не можуть бути щасливими»³. 4. Тому нашою справою є представити всім на огляд наше життя і вчення, щоб ми не понесли покарання замість тих, які нічого про нас не знають, за злочини, які інші чинять через свою сліпоту. 5. А вашою справою є – як того вимагає розум – вислухати нас і бути добрими суддями. Бо коли ви дізнаєтеся, як все є, але далі не будете чинити справедливості, то перед Богом вам це не проститься.

IV

¹ А в ширшому розумінні – покровителя культури.

² Тобто проти християн.

³ Платон, *Держава* V, 473 de.

1. Фактично лише через саме ім'я не можна судити, що є добре або погане – треба брати до уваги справи, які поєднані з іменем. Зрештою, якщо робити якісь висновки на основі нашого імені, то ми – найкращі люди⁴. 2. Але оскільки ми не вважаємо справедливим [у випадку], якщо б ми вчинили щось погане, просити прощення через наше ім'я, то й з іншого боку, якщо б виявилось, що ми не скоїли жодної несправедливості ані в іменуванні, ані в громадянській поведінці, то вашою справою є не карати несправедливо невинних людей, щоб самим не піддатися покаранню згідно зі справедливістю. 3. Логічно, що від імені не походить ані похвала, ані кара, хіба що виявиться щось добре чи погане на ділі. 4. Ви й серед усіх ваших обвинувачуваних не караєте нікого, якщо спочатку їм не буде винесений вирок. А в нашому випадку ви берете ім'я як доказ. Втім якщо судити тільки за ім'ям, то ви радше повинні карати наших оскаржувачів. 5. Нас засуджують за те, що ми християни, але ж несправедливим є ненавидіти те, що добре. 6. І знову ж таки, якщо хтось із обвинувачуваних відречеться від імені і скаже, що він не християнин, ви звільняєте його, наче у вас нема доказів його провин. Якщо ж хтось зізнається, що він християнин, то за це зізнання ви караєте. А потрібно ж дослідити життя і того, хто зізнається, і того, хто відрікається, і таким чином стане ясно, хто є хто на основі вчинків кожного. 7. Бо як деякі, що навчилися від Христа учителя не зрікатися Його, втішають інших на допитах, так само й ті, які живуть погано, дають напевно підставу для інших упереджених людей засуджувати всіх християн у безчесті і несправедливості. 8. А це також неправильно. Бо що стосується філософії, то є деякі, що приписують собі ім'я і вигляд, але не роблять нічого гідного цього покликання. Ви знаєте, що давні вчителі думали і вчили по-різному, але все ж називалися іменем філософів. 9. Дехто з них навіть навчав безбожних ідей. І поети розповідають про розпусту Зевса і його дітей. А ви не примушуєте мовчати тих, які приходять до вас з такими уроками. Навпаки, ви даєте нагороди і шану тим, які милозвучно висміюють ваших богів.

V

1. І що б це могло бути? Ви не проводите судового слідства щодо нас, що уникаємо несправедливих діл і безбожних думок, а натомість несправедливо караєте нас без розгляду справи під дією нераціональних пристрастей та бича злих демонів. 2. Але нехай заговорить правда: ще коли у давнину фальшиві демони себе об'являли, вони гвалтували жінок і розбещували хлопчиків, показуючи людям страхіття. Таким чином, ті, що не розрізняли з допомогою розуму цих вчинків, приголомшені та охоплені страхом, не знаючи, що це були злі духи, назвали їх богами і надавали їм такі ймення, яке кожен з тих демонів собі обирав. 3. Але коли Сократ спробував все це вивести на чисту воду за допомогою правдивого слова та аналізу та відвести людей від демонів, тоді самі демони використали людей, які втішалися злом, і вбили його як безбожника та безвірника, кажучи, що він впроваджував нових демонів. Подібно вони чинять те саме з нами. 4. Проте, не лише серед греків розум⁵ спростував усе це через Сократа, але й серед варварів через саме Слово, яке набрало форми, стало людиною і отримало ім'я Ісуса Христа. І переконані ним⁶, ми кажемо, що духи, які це робили, не тільки не є добрими, але лихими і нечестивими демонами, що своїми вчинками навіть не зрівнюються з людьми, які прагнуть чесноти.

VI

1. Ось тому нас і називають безбожниками. Ми визнаємо, що ми безбожники у стосунку до так званих богів, але не у стосунку до найправдивішого Бога, Отця справедливості, розсудливості та інших чеснот, незмішаного із жодним злом. 2. Але Його та Сина, що від Нього походить і нас цьому навчив і воїнство інших добрих ангелів, які слідує за Ним і до

⁴ Тут гра слів: грецьке слово *chrestos* (добрий, дорогий, цінний) та ім'я *Christos* (Христос) виглядають як однокорінні, хоча етимологія у них очевидно різна. Тут і далі ця гра слів зберігається.

⁵ Юстин використовує гру слів навколо слова розум (*logos*), маючи на увазі божественного Логоса, Божого Сина.

⁶ Тобто «цим Словом».

Нього уподібнюються, і пророчого Духа ми шануємо і поклоняємося, віддаючи честь розумом і правдою. Та всім, хто бажає навчитися, як і ми навчені, ми неупереджено передаємо ці знання.

VII

1. Проте, хтось скаже, що деякі спіймані виявилися злочинцями. 2. Усе ж ви часто засуджуєте багатьох, спочатку дослідивши життя кожного звинуваченого, але не тому, що попередні вже були засуджені. 3. Тому загалом ми вважаємо, що як деякі серед греків, що висловлювали свої погляди на власний лад, називаються одним іменем філософів, навіть якщо їхні вчення суперечать одні одним, так само і для тих, які серед варварів є мудрецами і виглядають такими, існує спільне ім'я, яким їх називають. Бо всіх називають християнами. 4. Тому просимо, щоб тих, на яких вам доносять, судили за їхніми вчинками, і того, хто виявиться винним, покарали як злочинця, а не як християнина. А якщо хтось виявиться невинним, нехай його відпустять як християнина, який не чинить нічого неправедного. 5. Ми ж бо не проситимемо, щоб ви покарали наших обвинувачів, бо вони і так покарані теперішньою ницістю та незнанням добра.

VIII

1. Поміркуйте! Задля вас говоримо ці слова, бо саме від нас залежить, чи ми зречемося [Христа] під час вашого суду. 2. Але ж ми не бажаємо жити брехнею. Бо жадаючи вічного і чистого життя, прагнемо перебувати з Богом, Отцем і Будівничим усього, і спішимо визнати в переконанні і вірі, що це можуть досягнути ті, які своїми вчинками доказали Богові, що вони слідували за Ним і любили життя з Ним там, де не може турбувати жодне зло. 3. Стисло кажучи, цього очікуємо, цього ми навчилися від Христа та цього навчаємо. 4. І Платон подібно говорив, що Радамант і Мінос покарають неправедних, які до них прийдуть. Ми ж стверджуємо, що станеться те саме, але Христос [буде суддею], коли ті самі тіла разом із душами стануть і будуть покарані вічною карою, а не тільки на тисячу років, як казав Платон. 5. А якщо хтось скаже, що це неймовірно або неможливо, то тоді це помилка, яка стосується нас, а не когось іншого, поки нас не засудили за жоден злочин.

IX

1. Ми не приносимо багатьох жертв і вінків із квітів тим, кого створили люди і, посадивши в храмах, назвали богами, бо знаємо, що вони бездушні і мертві і не мають образу Бога (бо не вважаємо, що Бог має такий образ, який, як деякі кажуть, відтворюється для Його честі), але мають імена і форми злих об'явлених демонів. 2. І чи треба говорити вам про те, що й самі знаєте, як мистці обробляють матерію різьбою й обтесуванням, литтям і куванням? Вони часто за допомогою майстерності змінюють лише вигляд збезчещених посудин і, надавши їм форми, називають їх богами. 3. Вважаємо не лише безглуздя, а й образою для Бога, який має невимовну славу і образ, прив'язувати Його ім'я до тлінних речей, що потребують догляду. 4. І ви також чудово знаєте, що ці мистці – розбещені і, щоб не перераховувати, підвладні всім злим спокусам. Вони розтлівають власних служниць, які співпрацюють з ними. 5. Яка тупість! Треба сказати, що ті розпусні люди ліплять і переробляють богів, щоб їм поклонятися, а потім призначаються охоронцями храмів, де стоять ті боги, не усвідомлюючи, що навіть облудно й подумати чи сказати, що люди можуть бути охоронцями богів.

X

1. Але нам було передано, що Бог не потребує від людей матеріальних приношень. Знаємо, що Він сам про всіх дбає. Ми навчились, переконані й віримо, що Він радо приймає тільки тих, які наслідують блага, які в Ньому перебувають: поміркованість, справедливість, чоловіколюбство і все, що властиве Богові, якому неможливо дати визначеного імені. 2. І ми навчились, що на початку Він, будучи благим, сотворив з безформної матерії все для людей,

і якщо вони своїми ділами покажуть себе гідними Його задумам, то зможуть бути гідними замешкати і співцарювати з Ним, ставши нетлінними і безпристрасними. 3. Так як на початку Він сотворив нас, коли ми не існували, так само вважаємо, що й ті, які обрали те, що Йому приємне, завдяки своєму вибору стануть гідними нетління та співжиття [з Ним]. 4. Бути сотвореними на початку не залежало від нас, але Він нам дарував розумні сили робити свідомий вибір, щоб ми слідували за тим, що миле Йому, і Він переконує нас і веде до віри. 5. Гадаємо, що ці знання – для всіх людей, і тому не треба заважати їм навчитися цього, але треба ще й заохочувати. 6. Бо чого не змогли врегулювати людські закони, то могло би вчинити божественне Слово, якщо б фальшиві демони не порозкидали своїх різних брехливих і безбожних звинувачень, взявши собі на допомогу присутнє в кожній людині лихе та різнорідне за природою пожадання до всього. Проте, жодне з цих звинувачень нас не стосується.

XI

1. І ви, коли чуєте, що ми очікуємо на царство, безпідставно вважаєте, що ми говоримо про людське царство, бо говоримо про Боже. Це видно з визнання, що ми – християни, навіть коли нас допитують, хоча й знаємо, що для тих, хто визнає себе християнином, призначається вирок смерті. 2. Якщо б ми очікували людського царства, ми б зрікалися, щоб нас не знищували, і ми б намагалися втекти, щоб досягнути очікуваного. Але оскільки наші сподівання не в теперішньому, то ми не переймаємося тим, що нас знищують, бо і так всі мусимо померти.

XII

1. У справі миру ми є помічниками і союзниками вашими більше за всіх людей. Вважаємо, що неможливо злочинцю, користолобцю, зловмиснику і навіть добродієсові залишитися непоміченими перед Богом, і що кожен відповідно до якості своїх вчинків піде на вічне прокляття або спасення. 2. Якщо б усі люди це знали, то ніхто б не обирав зла навіть на коротку мить, знаючи, що піде на вічний засуд вогню, але всіма можливими способами стримував би себе та прикрашався чеснотами, щоби отримати добре Боже призначення і уникнути покарання. 3. Бо не через установлені вами закони і покарання злочинці намагаються схритися, але вони чинять несправедливість, знаючи, що від вас, як від людей, можна сховатися. А якщо б вони навчилися і пізнали, що від Бога неможливо сховатися, то не лише б цього не чинили, але й не бажали б чинити. Вони зі всіх сил вели б упорядковане життя. Ви ж самі з цим погодитесь. 4. Ви наче боїтесь, щоб часом всі не почали творити справедливість, бо не матимете кого карати. Таке личило б громадським катам, а не добрим управителям. 5. Я ж переконаний, як я раніше сказав, що це діється під впливом фальшивих демонів, які вимагають жертви і служіння від тих, які живуть нерозумно. Але ж ви, що захоплюєтеся благочестям і філософією, робите враження, що не будете чинити нічого нерозумного. 6. Якщо ж ви подібно до нерозумних шануєте звичаї більше за істину, тоді робіть, що можете. Управителі, які шанують славу більше за істину, мають таку саму силу, як і грабіжники у пустелі. 7. А Слово об'явило, що ви не отримаєте добрих знаків від ваших жертв, бо знаємо, що після Бога, що Його породив, Він – найвеличніший і найсправедливіший з усіх управителів. 8. Бо так як усі відмовляються успадкувати бідність, страждання чи батьківську ганьбу, так само й людина з головою на плечах не обиратиме те, що Слово виразно забороняє обирати. 9. А що все це станеться, то кажу вам, що прорік це Учитель наш, Син Отця всього і Господа Бога, Посланець Ісус Христос, від якого ми отримали ім'я християн. 10. Тому ми утвердилися в тому, чого Він нас навчив, оскільки дійсно збувається те, чому бути він попередньо прорік. Це справа Божа сказати перед тим, як станеться, а потім показати, що сталося так, як було провіщено. 11. Тут можна було б зупинитися і не додавати більше нічого, розраховуючи, що ми претендуємо на справедливість і правду. Але оскільки знаємо, що нелегко відразу змінити душу, якою володіє невігластво, заради того, ми вирішили додати кілька слів, щоб переконати тих, які

люблять правду, усвідомлюючи, що не є неможливим прогнати невігластво, представляючи йому правду.

XIII

1. Отож, ми – не безбожники, бо благочестиво поклоняємося Будівничому усього і так, як навчені, говоримо, що Він не потребує крові, узливання⁷ і кадіння, і наскільки можемо прославляємо Його словом молитви і благодарення⁸ за все, що нам було дано. Ми прийняли, що єдина честь, гідна Його – не спалювати вогнем те, що Він дав нам на поживу, але ділитися один з одним і з потребуючими. 2. А Йому, будучи вдячними, ми навчені через Слово проводити процесії і возсилати гимни за те, що ми сотворені, і за все, що забезпечує наш достаток, за різні роди творінь і за зміни пір року, а також возсилати прохання, щоб ми знову жили в нетлінності через віру в Нього⁹. Яка розумна людина не погодиться з цим? 3. Учителем для нас є Ісус Христос, який заради цього народився і був розп'ятий за Понтія Пилата, прокуратора Юдеї за часів кесаря Тиберія. Ми доведемо вам, що згідно з розумом шануємо Його як самого Сина Божого, і маємо Його на другому місці, а Духа пророчого – на третьому. 4. У цьому вони вбачають наше безумство, кажучи, що після незмінного й завжди сущого Бога й Родителя всього ми почитаємо розп'яту людину, проте не знають таїнства, яке у цьому криється і яке ми вам повністю роз'яснимо, просячи вас прислухатися до нас.

XIV

1. Попереджаємо вас, будьте обережними, щоб демони, про яких ми вже раніше говорили, не обманули вас і не відвернули від сприйняття та розуміння того, про що ми вам говоримо. (Бо вони стараються утримувати вас у рабстві і покорі, і часом через появу в снах, а часом через магічні трюки вони підкоряють всіх, хто не старається про своє спасіння.) Так, ми відійшли від них, коли Слово нас переконало. За посередництвом Сина ми є послідовниками єдиного неродженого Бога. 2. Колись ми втішалися блудом, а тепер вітаємо чистоту. Колись ми займалися мистецтвами магії, а тепер покладаємося на благого і неродженого Бога. Колись ми полюбили більше всього доступ до багатства і влади, а тепер усе, що маємо, приносимо для спільного вжитку і з усіма, хто потребує, ділимося. 3. Ми ненавиділи і знищували один одного. З огляду на те, що інші не були з нами одного племені через свої різні звичаї, ми б ніколи не сіли з ними за один стіл. Тепер же після об'явлення Христа ми почали жити разом, молимося за наших ворогів, а тих, хто нас несправедливо ненавидить, намагаємося переконати, щоб вони жили згідно з прекрасними правилами Христовими і разом з нами прилучилися до благої надії отримати дари від Бога, володаря всього світу. 4. Але щоб ми не виглядали софістами, то вирішили, що було б добре перед тим, як навести переконливі докази, запропонувати вам декілька цитат із вчення самого Христа. А це вже нехай буде вашим завданням, як сильних царів, дослідити, чи те, чого ми навчилися і навчаємо, є правдою, чи ні. 5. Короткі та стислі слова від Нього походять. Він не був софістом, але слово Його було силою Бога.

XV

1. Про чистоту Він говорив так: «Хто подивиться на жінку з пристрасною, той вже вчинив перелюб у серці перед Богом»¹⁰. 2. А також: «Якщо око твоє праве спокушає тебе, виколи його. Краще тобі однооким увійти в Царство Небесне, ніж з двома бути вкинутим до вічного

⁷ Приношення жертви богам через виливання рідини (вина, молока тощо), переважно при споживанні їжі. Відгомонам узливань є сучасні тости.

⁸ Мабуть, йдеться про Євхаристію.

⁹ Це речення вважається непрямом цитатою з ранньохристиянської євхаристійної молитви.

¹⁰ Див. Мт 5:28. Цитати Юстина з Євангелій часто є довільними, бо він підсумовує або поєднує їх на власний розсуд, але майже всі вони прив'язані до конкретних уривків.

вогню»¹¹. 3. І ще: «Хто одружиться з тою, яку відпустив інший чоловік, той чинить перелюб»¹². 4. І ще: «Є деякі, які були оскоплені людьми, є ті, які народилися скопцями, а є такі, які самі себе зробили скопцями заради Царства Небесного. Проте не всі можуть це сприйняти»¹³. 5. Так як ті, які двічі одружуються за людським законом, так і ті, які заглядаються на жінок із пожадливістю, є грішниками перед нашим Учителем. Він відкидає не лише того, хто чинить перелюб ділом, але й того, хто хоче вчинити перелюб, оскільки Богові видно не тільки діла наші, а й пожадання. 6. Є ж багато чоловіків і жінок років шістдесяті і сімдесяті, яких Христос виховував з дитинства і які залишаються невинними¹⁴. І я гордо визнаю, що можу вказати на них із кожного людського роду. 7. Чи розказати мені про незліченну кількість тих, які навернулися від розбещеності і навчилися цієї науки? Не праведних, ані немудрих покликав Христос до покаяння, але невірних, блудних і неправедних. 8. Тому Він так сказав: «Я не прийшов кликати праведних, але грішників до покаяння»¹⁵. Бо Отець Небесний хоче навернення грішника, а не його покарання. 9. Про любов до всіх Він так навчав: «Якщо любите тих, які вас люблять, що нового робите? Бо і блудники це роблять. А Я вам кажу: моліться за ворогів ваших, любіть ненавидячих вас, благословляйте проклинаючих вас та моліться за тих, хто вам образливо погрожує»¹⁶. 10. Що потрібно ділитися з потребуючими і не дбати про власну славу, Він так сказав: «Кожному, хто просить, дайте і не відвертайтеся від того, хто хоче взяти в борг. Якщо даєте з надією отримати назад, то що нового робите? Митарі ж те саме роблять»¹⁷. 11. Не збирайте собі скарбів на землі, де міль та іржа нищать та злодії підкопують, а збирайте собі скарби в небі, де ні міль, ні іржа не нищать¹⁸. 12. Бо що користі людині, якщо цілий світ здобуде, а душу свою занепасть? Який дасть за неї викуп?¹⁹ Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа не нищать. 13. А також: «Будьте добрі і милосердні, як і Отець ваш добрий і милосердний і наказує сонцю своєму сходити над грішником, праведником і блудником»²⁰. 14. Не хвилюйтесь, що їстимете чи у що одягатиметеся. Хіба ви не кращі за птахів та звірів? Бог же їх годує. 15. Тому не хвилюйтесь, що їстимете чи у що зодягатиметеся. Бо Отець ваш Небесний знає, що ви цього потребуєте. 16. Шукайте Царства Небесного, і це все додасться вам²¹. Бо де скарб, там і розум людини²². 17. І ще: «Не робіть це, щоб люди бачили, бо в іншому випадку не маєте нагороди від Отця вашого, що на небесах»²³.

XVI

1. А про те, щоб бути терпеливими, догідливими для всіх та негнівливими, Він так сказав: «Тому, хто вдарив тебе в щоку, підстав і другу, і тому, хто забирає твою сорочку або плаща, не перешкоджай»²⁴. 2. Хто гнівається, підпадає під вогонь. З кожним, хто примушує тебе йти милу, йди дві. Нехай ваші добрі діла світять перед людьми, щоб вони, бачачи їх, прославляли Отця вашого, що на небі»²⁵. 3. Не треба сперечатися. Він хотів, щоб ми не йшли за фальшивими людьми, а закликав вести всіх терпеливістю і лагідністю з ганьби і потягу до зла. 4. Маємо багато прикладів людей, які були такі, як ви. Вони відвернулися від насильства

¹¹ Мк 9:47; Мт 5:29.

¹² Мт 5:32; Лк 16:18.

¹³ Мт 19:11-12.

¹⁴ Тут ймовірно йдеться про дівоцтво.

¹⁵ Лк 5:32; Мт 9:13.

¹⁶ Мт 5:46; Лк 6:32.

¹⁷ Мт 5:42; Лк 6:34.

¹⁸ Мт 6:19, 20.

¹⁹ Мт 16:26; Лк 9:25.

²⁰ Лк 6:35; Мт 5:45.

²¹ Мт 6:25, 26, 33; Лк 12:22, 24, 31.

²² Мт 6:21; Лк 12:34. Юстин правильно зауважує, що грецьке поняття *поу=ї* (розум) є добрим відповідником єврейського поняття «серце».

²³ Мт 6:1.

²⁴ Лк 6:29; Мт 5:39, 40.

²⁵ Мт 5:22, 41, 16.

і тиранії і стали покірними, спостерігаючи за витривалим життям своїх ближніх або зауважуючи надзвичайну терпеливість попутників, коли тих ображали, або маючи досвід співпраці з ними. 5. Щоб взагалі не клястися, а завжди говорити правду, Він так заохочував: «Взагалі не клянїться. Нехай ваше слово буде: Так, так; Ні, ні, – а що більше цього, те від лукавого»²⁶. 6. А що поклонятися треба тільки одному Богові, Він переконливо так сказав: «Найбільша заповідь – Господу Богу своєму поклонятимешся і Йому єдиному служитимеш з усього серця свого і з усієї сили своєї, Господу Богу, що тебе сотворив»²⁷. 7. А коли хтось підійшов до Нього і сказав: «Учителю благий», – у відповідь Він сказав: «Ніхто не є благий, тільки Бог, що сотворив усе»²⁸. 8. Якщо ж знайдуться такі, які не живуть згідно з Його наукою, то нехай буде всім відомо, що вони – не християни, хоч навіть устами звіщають Христове вчення. Бо Він сказав, що спасуться не ті, які лише говорять, а ті, які чинять діла. 9. Тому Він так промовив: «Не кожен, хто каже: Господи, Господи, увійде в Царство Небесне, але той, хто чинить волю Отця мого, що на небі. 10. Бо хто слухає Мене і виконує те, що кажу, той слухає Того, Хто послав мене. 11. Багато хто скаже мені: Господи, Господи, хіба не Твоїм іменем ми їли і пили, і творили чуда? А тоді Я скажу їм: Відійдіть від Мене ви, що чините беззаконня»²⁹. 12. Тоді буде плач і скрегіт зубів, коли праведники засяють як сонце, а несправедні будуть послані у вічний вогонь. 13. Багато людей тоді прийде в ім'я Моє, ззовні одягнені в овечі шкіри, а всередині хижі вовки. За їхніми вчинками пізнасте їх. Бо кожне дерево, що не приносить доброго плоду, зрубасться і кидається у вогонь»³⁰. 14. Ми просимо, отже, щоб ви покарали тих, які не живуть, слідує за Його вченням, а лише кажуть, що вони християни.

XVII

1. Усюди та швидше за інших намагаємося платити податки і збори тим, кого ви призначили, як Він нас навчив. 2. У той час деякі підійшли і спитали Його, чи потрібно платити податки кесареві. А Він відповів: «Скажіть мені, чий образ на монеті?» Вони тоді сказали: «Кесаря». Тоді Він їм сказав: «Віддайте ж кесареві кесареві, а Богові Боже»³¹. 3. Тому хоч ми і поклоняємося єдиному Богові, але в інших випадках радо вам служимо, визнаємо вас царями і управителями людей і молимося, щоб ви завжди перебували при царській владі і при здоровому глузді. 4. Якщо ж ви не звернете уваги на наші молитви і на всі наші зрозумілі пояснення, то це нам і так не зашкодить, бо віримо, точніше ми твердо переконані, що кожен понесе покарання у вогні відповідно до гідності своїх вчинків і дасть відповідь за здібності, які отримав від Бога, як і Христос об'явив, кажучи: «Кому Бог дав більше, від того більше вимагатимуть»³².

XVIII

1. Подивіться на кончину кожного з колишніх царів: вони померли спільною для всіх смертю. Якщо б смерть вводила людей в стан нечутливості, то це було б вигідно для несправедливих. 2. Але оскільки стан чутливості залишається в усіх, хто коли-небудь жив, і для всіх приготуване вічне покарання, то не прогавте нагоди переконатися і повірити, бо все це правда. 3. Некромантія³³ і передбачення за допомогою неосквернених дітей, викликання

²⁶ Мт 5:34, 37.

²⁷ Цікаве поєднання двох євангельських цитат Мт 4:10 (Лк 4:8) та Мр 12:30 (Мт 22:37).

²⁸ Мр 10:17, 18; Лк 18:18, 19.

²⁹ Мт 7:21-23.

³⁰ Мт 13:42, 43; 7:15, 16, 19.

³¹ Мт 22:20, 21; Мр 12:14-17; Лк 20:22-25.

³² Лк 12:48.

³³ Некромантія (від грец. νεκρός – мертвий і μαντεία – гадання) – вид магії, що вивчає методи й техніки впливу на світ померлих з метою отримання від духів інформації чи допомоги. В основі даної практики лежить переконання в тому, що мертві володіють особливою могутністю й можуть протегувати живим. У Стародавній Греції некрманті в стані трансу викликали духів в святилищах Аїда та Персефони, що будувалися близьких до підземного світу місцях: печерах, ущелинах чи поблизу гарячих мінеральних джерел.

людських душ і так звані серед магів відправники снів,³⁴ духи-помічники і інші, хто знається на цьому, нехай вас переконають, що після смерті душі далі мають чутливість. 4. А також люди, одержимі душами померлих, які кидають їх вниз і яких всі кличуть біснуватими і навіженими, а також так звані вами оракули Амфілоха³⁵, Додони³⁶, Пітії³⁷ та інших, 5. вчення таких письменників як Емпедокл і Пітагор, Платон і Сократ, розповідь про Гомерову яму, сходження Одіссея для з'ясування цих речей³⁸ та й все інше сказане на цю тему. 6. Прийміть так само і наші погляди, бо віримо в Бога не менше за них, а навіть більше, бо очікуємо знову отримати наші померлі і покладені в землю тіла, стверджуючи, що нема нічого неможливого для Бога.

XIX

1. Чи не здасться розумній людині чимось дуже неймовірним, якби ми не існували в тілі, а дехто би сказав, що з якоїсь малої краплі людського насіння можуть сформуватися кості, сухожилля і тіло, які бачимо. 2. Нехай зараз це прозвучить як гіпотеза. Якби хтось сказав, що ви не такі, якими ви є, і ви не належите до тих, до кого належите, і той хтось показав би вам людське насіння й людське зображення і сильно б вам доказував, що ви походите з цього, то чи ви б повірили йому ще до того, як побачити, як це відбувається? Ніхто б не наважився заперечити [що не повірив би]. 3. Подібно ж ваша невіра походить від того, що ви не бачили воскреслою мертву людину. 4. Подібно як спочатку ви б не повірили, що можете стати такими, якими ви є, з малої краплі людського насіння, але ж ви бачите, що так стається, так само поміркуюте, що не є неможливим, щоб за повелінням Бога у визначений час тіла людей, після того, як вони наче насіння будуть посіяні в землю і розкладуться, воскресли і зодягнулися у нетління³⁹. 5. Якою ж тоді є сила, достойна Бога, в уяві тих, які кажуть, що кожен вернеться в те місце, з якого походить, і навіть Бог нічого іншого з цим не може зробити, – це ж абсурд. Проте ми добре розуміємо, що вони б не повірили, що можна колись стати такими, якими вони є, хоча вони бачать себе й увесь світ, і те, з чого вони постали. 6. А все ж таки краще повірити в неможливе для нашої природи і для людей, ніж залишатися невіруючими, як інші. Бо ми знаємо слова нашого учителя Ісуса Христа: «Що неможливе в людей, можливе в Бога»⁴⁰. 7. І ще: «Не бійтеся тих, які вбивають вас, а потім не можуть нічого зробити», – сказав Він, – «бійтеся тих, які можуть після вбивства вкинути вашу душу і тіло в Геєну»⁴¹. А Геєна – це місце, де будуть терпіти муки ті, які жили неправедно, і ті, які не повірили, що станеться те, чого Бог навчив через Христа.

XX

³⁴ Посилання снів (□○■■✕□□□○□■✕☉☽) – це один з давніх видів грецької магії, пов'язаної з Аполлоном й іншими грецькими богами.

³⁵ Амфілох – віщун, містичний син Амфіара та Ерифілі, брат Алкмеона, якому він, за деякими переказами, допомагав у вбивстві матері; один із претендентів на руку Єлени, учасник Троянської війни. Повернувшись із-під Трої, разом із віщуном Мопсом оселився в Кілікії, де заснував місто Маллос. Згодом Амфілох і Мопс почали битися за владу в Маллосі і обидва загинули в бою.

³⁶ Додона – давньогрецьке місто в Елірі, відоме в античності оракулом при храмі Зевса, про якого згадує Гомер в своїй *Ілліаді*, а також Гесіод та Геродот. Пророцтва оракула здійснювалися за шелестом листя священного дуба та дзюрчанню джерела. У класичну епоху Додонський оракул поступився своїм значенням Дельфійському, а в III столітті до н.е. втратив своє значення.

³⁷ Пітія – жриця-пророчиця Дельфійського оракула в храмі Аполлона в Дельфах, що на схилі гори Парнас. Її м'я походить від змія Пітона (грецьк. Πύθων), хоронителя Дельфійського оракула до заняття його Аполлоном, який убив змія стрілами. Спочатку функцію пітії виконувала молода дівчина, а згодом п'ятдесятирічна жінка, яку вибирали з багатой аристократичної родини, проте зберігся звичай одягати її під час віщування в дівоче вбрання. Перед віщуванням Піфія постила і здійснювала ритуальну купіль у водах Кастальського джерела. Пророцтва пітії неодноразово згадуються в грецьких міфах, трагедіях Есхіла *Евменіди* та Евріпіда *Іон*.

³⁸ Гомер, *Одіссея* 11, 25.

³⁹ Див. 1 Кор 15:35-50.

⁴⁰ Лк 18:27; Мт 19:26; Мр 10:27.

⁴¹ Лк 12:4, 5; Мт 10:28.

1. Сивілла і Гістасп казали, що тлінні речі будуть знищені вогнем⁴². 2. І філософи, яких називають стоїками, навчали, що сам Бог розчиниться у вогні, а після перетворення світ знову постане. Ми ж вважаємо, що Бог, Творець усього, ліпший за будь-що змінне. 3. Якщо в одних випадках ми говоримо схожі ідеї до шанованих вами поетів і філософів, а в деяких випадках – краще, божественніше і базоване тільки на доказах, тоді чому нас несправедливо ненавидять більше за всіх? 4. Коли говоримо, що все упорядковане і засноване Богом, то висловлюємо вчення Платона, а [коли кажемо], що має настати всепоглинання вогнем, [визнаємо науку] стоїків, а що душі несправедливих людей будуть покарані після смерті, перебуваючи в стані чутливості, натомість душі чесних будуть звільнені від одплати і проведуть життя в блаженстві, то тут наші думки збігаються з думками поетів і філософів. 5. А що вказуємо на те, що не треба поклонятися ділу рук людських, то те саме твердив і комедіограф Менандр⁴³ та інші. Вони казали, що автор вищий за свій витвір.

XXI

1. Коли стверджуємо, що перше родження Бога⁴⁴, народжене для нас без статевого акту, є Ісус Христос наш учитель, Його було розп'ято, Він помер, воскрес і вознісся на небо, то не вносимо нічого нового, подібно до того, що говориться про так званих синів Зевса. 2. Ви знаєте, скільки, кажуть, було синів Зевса, тобто письменників, яких ви шануєте: і Гермес⁴⁵, пояснює слово й учитель усіх, і Асклепій⁴⁶, який був лікарем, а коли його вдарила блискавка, він вознісся на небо, і Діоніс⁴⁷ розтерзаний, і Геракл⁴⁸, що кинувся у вогонь втікаючи від терпіння, і Діоскури⁴⁹, що від Леди, і Персей⁵⁰ від Данаї, і Беллерофонт⁵¹, який

⁴² Тут Юстин посилається на *Книги Сивілли* (єврейський твір, хоча вважався, що його написали погани) та на легендарного перського мудреця Гістаспа, про якого згадується у колах культу Мітри, але точних відомостей немає.

⁴³ Менандр (342-291 до н.е.) – афінський поет-драматург, найвидатніший представник нової аттичної комедії. Написав понад 100 комедій.

⁴⁴ Іншими словами – первородний Син Божий.

⁴⁵ Гермес – син Зевса, відомий у Давньому Римі як Меркурій. Спочатку був богом-заступником отар. У гомерівському епосі виступає насамперед як посланець богів і провідник душ померлих у підземне царство Аїда. Також був покровителем мандрівників, посланців і вістунів. Із розвитком торгівлі стає богом торгівлі, а також спритності, обману і злодійства.

⁴⁶ Асклепій (або Ескулап від лат. *Aesculapius*) – бог лікування, син Аполлона та німфи Короніди, доньки володаря лапітів Флегія. Асклепій навчився мистецтва лікування від кентавра Хірона і міг навіть воскрешати померлих. Зевс убив Асклепія блискавкою за те, що він повернув до життя мертвого, тим самим порушивши встановлений богами порядок.

⁴⁷ Діоніс або *Вакх*, *Бахус* (від грец. *Βακχος*, лат. *Bacchus*) – син Зевса і Семели, фіванської царівни (дочки Кадма), бог рослинності, родючості, вологи, покровитель виноградарства й виноробства. У переносному розумінні Діоніс – вино і пов'язані з ним веселощі.

⁴⁸ Геракл – герой, син Зевса та Алкмени, неодноразово згадується в *Іліаді* Гомера. За виконання небезпечних завдань він отримав назву героя. Він повинен був звершити 12 подвигів, після чого Зевс мав подарувати йому безсмертя. Геракл убив кентавра Несса стрілою, змоченою в отруті гідри. Бажаючи відітнути, вмираючий Несс обманув його жінку Геракла Деяніру, що його кров можна вживати як любовне зілля. Деяніра зібрала трохи отруєної крові Несса, а коли Геракл зібрався женитися на захопленій ним Іолі, вона вислала йому хітон, просякнутий отруєною кров'ю Несса. Одягнувши хітон, Геракл терпів жахливі муки від отрути і кинувся у вогонь.

⁴⁹ Діоскури – брати-близнята Кастор і Полідевк (Поллукс), син іспартанського царя Тіндарея та його дружини Леди. Кастор загинув у сутичці з синами царя Афарея. Полідевк попросив Зевса дати йому померти разом із братом. Тоді Громовержець запропонував йому вибір – або вічно перебувати самому на Олімпі, або разом з братом проводити один день на Олімпі, а один день – у гробниці (чи в підземному царстві), і Полідевк вибрав останнє. Відтоді Діоскури один день були безсмертними, другий – смертними.

⁵⁰ Персей – син Зевса і Данаї, дочки Агроського йаря Акрісія, переможець чудовиська горгони Медузи, спаситель царівни Андромеди, згадується в *Іліаді*. Цар Агроса Акрісій дізнався від оракула, що загине від руки свого внука. Щоб уникнути цього, він ув'язнив свою дочку Данаю, але Зевс проник до неї у вигляді золотого дощу, після чого Даная народила Персея. Наляканий Акрісій наказав замкнути дочку і внука в скриню і кинути їх у море, але морські хвилі прибили скриню до острова Серіфос, і так Даная і Персей врятувалися.

⁵¹ Беллерофонт (з грецьк. *Βελλεροφών*, буквально «вбивця Беллера») – син Главка, короля Коринту, й Еврімеди. Справжнє його ім'я Гіппоней. Він мимовільно вбив свого брата Беллера, за що отримав ім'я Беллерофонт.

хоч і людського походження, але [їздив] на коні Пегасі. 3. А що вже скажемо про Аріадну⁵² та їй подібних, яких, кажуть, розмістили серед зірок? І що з імператорами, які помирають серед вас, а ви їх завжди вважаєте гідними безсмертя і приводите когось, щоб поклявся, що бачив, як кремований кесар здіймався з вогню до неба? 4. А які оповідаються діяння кожного з так званих синів Зевса, нема потреби розказувати тим, які це знають, хіба [що наголосимо той факт,] що вони написані для користі і заохочення молодого покоління, тому що всі вважають доброю справою наслідувати богів. 5. Нехай така думка про богів віддалиться від тверезо мислячої душі, щоби повірити, що сам Зевс, управляючий і родитель всього, був батьковбивцею і сином такого батьковбивці, і що він, полюбивши злі почуття і ганебні насолоди, опинився внизу біля Ганімеда⁵³ та прийшов до багатьох жінок, щоб чинити з ними перелюб, і що його сини чинили подібно. 6. Бо це ж, як ми вже сказали раніше, чинили фальшиві демони. Ми ж були навчені, що безсмертя досягнуть тільки ті, які жили біля Бога у святості і чесноті. І ми віримо, що несправедні люди й ті, які не змінилися, будуть покарані у вічному вогні.

XXII

1. Якщо говорити звичайною мовою, то Син Божий, якого звати Ісус, – лише людина. Якщо ж говорити з допомогою мудрости, то Він зветься Сином Божим. Бо всі письменники кличуть Бога батьком чоловіків і богів. 2. Якщо ж ми кажемо, що Слово Боже роджене від Бога в унікальний спосіб, відмінний від звичайного народження, то, як ми вже раніше говорили, нехай це буде спільною рисою з вами, що називаєте Гермеса ангельським словом Бога. 3. Якщо ж хтось заперечить, що Його було розп'ято, то і це є спільною рисою з раніше перерахованими синами, по вашому, Зевса, які страждали. 4. Розповідається ж, що їхні смертні страждання не були однаковими, а різними, тому особливістю страждання, здається, Він нічим не поступається. Але як ми й обіцяли у попередній частині цього твору, ми докажемо, що Він – кращий, чи радше ми вже довели, бо кращий виявляється ділами. 5. Коли ми вказуємо, що Він народився від Діви, то нехай це буде спільною рисою з Персеєм. 6. А коли говоримо, що Він оздоровляв калік, паралізованих і сліпих⁵⁴ від народження та воскрешав з мертвих, то, здається, хочемо сказати, що це схоже до того, що зараховують до Асклепіївих вчинків.

XXIII

1. І щоб зрештою вам стало ясно, що наші слова і те, чого ми навчилися від Христа і від пророків, які Йому передували, є тільки правдою і то набагато старішою за всіх минулих письменників. Ми очікуємо, щоб нас сприйняли не тому, що ми кажемо те саме, що й інші, але тому, що кажемо правду. 2. Ісус Христос є властиво єдиний Син, народжений Богом; Він є Його Словом, Первородним і Силою; за велінням Його Він, ставши людиною, навчив нас цього для навернення і піднесення роду людського. 3. А перед тим, як Він став людиною серед людей, дехто, під дією раніше згадуваних злих демонів, видавав за дійсність те, що поети писали як міфічні оповідання. Таким самим чином вони спричинились до образливих і

Йому покровительствувала Афіна, яка подарувала йому крилатого коня Пегаса, на якому Беллерофонт убив трилику Химеру.

⁵² Аріадна – дочка критського царя Міноса й Пасіфаї. Коли Тесеї вирішив вбити мінотавра, якому афіняни на вимогу батька Аріадни посилали щорічно данину з семи юнаків та семи дівчат, Аріадна дала йому клубок ниток, за допомогою яких Тесеї вийшов з лабіринту, де мешкав мінотавр.

⁵³ Ганімед – син Троянського царя Троса та Каллірої. Через свою надзвичайну красу він був украдений Зевсом, який в образі орла заніс його на Олімп. Батько хлопця для розради отримав від Зевса колісницю з парою безсмертних коней та запевнення, що його син Ганімед буде безсмертним і вічно молодим. На Олімпі Ганімед став виночерпцем на бенкетах богів та улюбленцем Зевса. Мистці зображали його вродливим юнаком із келихом вина.

⁵⁴ Тут переклад схиляється до редакторської поправки слова □□□□□□□□, що означає «лукавих», замінюючи його на слово □□□□□□□□, що означає «сліпих».

блюзнірських дій, які висувуються проти нас, хоч ані свідка, ані доказу немає. Ми ж висунемо спростування.

XXIV

1. По-перше, ми говоримо про ідеї схожі до грецьких, але чомусь лише нас ненавидять через ім'я Христове, і хоча ми не чинимо нічого неправедного, нас знищують як грішників. Інші в інших місцях поклоняються деревам і річкам, мишам і котам, крокодилам та багатьом іншим нерозумним тваринам. Зрештою всі не поклоняються всьому, а радше хтось поклоняється одному, хтось іншому, і тому завжди комусь буде виглядати безбожним те, що для іншого є гідним поклоніння. 2. Це єдиний закид, який маєте проти нас, що ми не поклоняємося вашим богам, ані померлим не приносимо узливання і кадіння, ні вінків та жертв на [їхні] статуї. 3. Ви ж самі добре знаєте, що ті самі істоти для когось є богами, для когось – дикими звірами, а для ще інших – законними жертвами.

XXV

1. По-друге, ми належимо до людей різного походження. Серед нас є такі, що теж колись поклонялися Діонісу, [сину] Семели, й Аполону, [сину] Лети, любовна пристрасть яких до мужчин таке накоїла, що й говорити про таке соромно, і Персефоні⁵⁵ та Афродіті, що ошаліли через Адоніса⁵⁶, і для яких ви звершуєте таїнства, чи Асклепію, чи якомусь іншому вами названому богові [ми поклонялися], а тепер через Ісуса Христа ми зневажаємо їх навіть під загрозою смерті. 5. Ми віддали себе неродженому і безпристрасному Богові, який – ми переконані – не сходив через збудження на Антіопу⁵⁷ та їй подібних, ані на Ганімеда, і не потребував, щоб Його звільняв той сторукий [велетень] за допомогою Фетіди⁵⁸, і не турбувався, щоб Ахіллес⁵⁹, [син] Фетіди, знищив багатьох греків через свою наложницю Брісеїду⁶⁰. 3. Нам шкода тих, які в це вірять, і знаємо, що причиною цих історій є демони.

XXVI

1. І по-третє, коли після вознесіння Христа на небо демони висували деяких людей, що назвали себе богами, то ви їх не просто не переслідували, а ще й удостоїли пошани. 2. Наприклад, якийсь Симон Самарянин⁶¹ із села, яке зветься Гіттон: він займався сильною магією під дією демонічної майстерности за кесаря Клавдія у вашому царському місті Римі, і за це був названий богом, і ви спорудили для нього як бога статую. Ця статуя була поставлена на річці Тибрі між двома мостами, а на ній такий надпис римською мовою: *Simoni Deo Sancto*⁶². 3. І майже всі самаряни і багато-хто з інших народів визнають його за першого бога і поклоняються йому. А якусь Єлену, яка ходила з ним в той час, раніше ж була у домі повій, називають першою думкою, що від нього походила. 4. А ще знаємо про якогось Менандра⁶³, також самарянина, з села Каппаретей, який став учнем Симона і під впливом демонів, будучи в Антіохії, ошукав багатьох магічною майстерністю. Він переконував своїх послідовників, що він не помре. Навіть зараз є деякі з його групи, які це визнають. 5. А ще є

⁵⁵ Персефона – дочка Зевса і Деметри, жінка Аїда, богиня плодючості і володарка царства мертвих.

⁵⁶ Адоніс – син Кініра та його дочки Мірри, що відзначався дивовижною красою і був улюбленцем Афродіти. Зевс, призначив йому проводити частину року в Аїді, царстві мертвих у Персефони, а частину року – на землі з Афродітою, супутником і коханим якої він був.

⁵⁷ Антіопа – дочка фіванського володаря Ніктея, що завагітніла від Зевса і народила двох синів Антіопа та Зета.

⁵⁸ Фетіда (Тетіда, Тетіс) – німфа, дочка Нерейя й Доріди, морська богиня, що народила Ахіллеса.

⁵⁹ Ахіллес – син царя мідонян Пелея та Фетілли, герой Троянської війни, вірець сміливості й краси. Коли довелося вибирати між життям довгим, але бездіяльним, та коротким, але звиятним, він обрав коротке. За сприяння Афіни й Гери Ахіллес здійснив чимало подвигів.

⁶⁰ Брісеїда – дочка Аполлонового жерця Брісея, яка під час здобуття Трої стала бранкою Ахіллеса. Пізніше Агамемнон відібрав її в Ахіллеса, що призвело до розбрату між грецькими вождями. Після примирення Агамемнона й Ахіллеса Брісеїда була повернена останньому.

⁶¹ Йдеться ймовірно про відомого Симона Мага, що згадується також у Діяннях апостолів (Дії 8:9).

⁶² «Симонові богові святому».

⁶³ Меандер вважався новим спасителем людства. Див.: Іриней, *Проти ересей* I, 23, 5.

Маркіон Понтійський⁶⁴, який і зараз живе та навчає своїх adeptів, і стверджує, що існує якийсь інший бог, більший за Будівничого. І він за допомогою демонів зробив так, що багато представників різних людських родів богохулили і відреклися від Бога, Творця всього світу, а натомість визнали якогось іншого більшого бога, який створив більші діла, ніж Він. 6. Усі, що беруть свої ідеї від цих людей, як ми вже сказали, називають себе християнами, так само як і ті серед філософів, які не згодні у своїх вченнях, мають визначене спільне ім'я, [взяте] від філософії. 7. Ми не знаємо, чи вони чинять ті зловісні діла, про які говориться в міфах, а саме перевертання ламп, безладні статеві зносини і поїдання людського м'яса. Проте ми відаємо, що ви їх не переслідуйте і не вбиваєте через їхні вчення. 8. У нас є твір *Проти всіх існуючих ересей*⁶⁵; якщо бажаєте з ним ознайомитися, ми надішлемо його вам.

XXVII

1. Щоб нікого не переслідувати⁶⁶ і не бути безбожними, ми навчені, що залишати на вулиці новонароджених дітей є справою лихих людей⁶⁷, по-перше тому, що бачимо, як майже всі вони потрапляють у сферу проституції, не лише дівчата, але й хлопчики. Бо так, як кажуть, що древні вигодовували стада биків чи кіз, чи овець, чи коней, що пасуться, так тепер – дітей для цієї ганебної справи. І схоже у кожному народі для такої мерзоти водиться багатенько жінок, гермафродитів і тих, які роблять немислимі речі. 2. Ви берете з них плату, внески та податки⁶⁸, хоча треба було би викоренити їх з вашої ойкумени⁶⁹. 3. І дехто з тих, хто використовує дітей для цих безбожних, безсоромних і нездержливих зносин, коли прийде нагода, зноситься і з сином своїм чи з родичом, чи братом. 4. А є такі, що віддають [у проституцію] власних дітей і дружин. Інші оскопляють себе заради похоті. Вони приносять ці таїнства до матері богів. І поряд з кожним, кого ви звете богами, зображується змії – великий символ і таїнство. 5. Ви приписуєте нам те, що самі відкрито чините і вшановуєте, немов світло Боже перевернулось і перестало світити. Проте, це не приносить шкоди нам, що відмовляємося робити будь-які з цих речей, але радше шкодить тим, які цим займаються і проти нас лжесвідчать.

XXVIII

1. Верховодом злих демонів ми називаємо змієм, Сатаною та дияволом, про що можете дізнатися, досліджуючи наші твори. Він буде посланий у вогонь на вічні муки разом зі своїм воїнством і послідовниками, як провістив Христос. 2. Бог спричинює затримку, щоб це поки що ще не сталося заради людського роду. Він знає наперед, що деякі люди призначені спастися через покаєння; деякі з них, мабуть, ще й не народилися. 3. На початку Він створив рід людський розумним і здатним вибирати правду і робити добро, щоб всі люди перед Богом не потребували оправдання, бо вони були сотворені розумними і споглядальними. 4. А якщо хтось не вірить, що Бог дбає про людей, то визнає, що або Бог не існує, або скаже, що хоч Він і існує, але втішається злом, або Він перебуває [байдужим] наче камінь, ніби нема ні чесноти, ні зла, а добро і зло визначається лише поняттями людей, а це – найвище вираження безбожності і несправедливості.

XXIX

⁶⁴ Маркіон (бл. 110-160) – один з перших християнських еретиків, засуджених Церквою. Він створив церковну організацію, паралельну до Римської церкви, будучи єпископом новоутвореної еретичної громади. Він був мабуть багатим сином єпископа в Синопі, у римській провінції причорноморського Понту. Він заперечував Старий Завіт та його науку про немилосердного Бога, а Новий Завіт визнавав лише частково.

⁶⁵ Цей твір Юстина не зберігся. Його ймовірно знав ще Тертуліан (див.: *Проти Валентиніана* 5).

⁶⁶ Тут радше йдеться про те, щоб не робити нікому кривди.

⁶⁷ У Римській імперії в ті часи аборти, вбивство і продаж дітей регулювалися законами. Тут Юстин виступає проти таких практик.

⁶⁸ Податки на проституцію запровадив імператор Калігула (37-41).

⁶⁹ Для греків і римлян це поняття означало їхній цивілізований світ, а відтак землі Римської імперії.

1. І знову [ми дбаємо про дітей], щоб деякі зі залишених на вулиці не померли, якщо їх вчасно не підібрати, щоб нам не стати людиновбивцями. Бо з самого початку ми або одружуємося для того, щоб виростити дітей, або відмовляємося одружуватися, бо нашою ціллю є стриманість. 2. І щоб доказати вам, що ми не зараховуємо безладні зносини до наших таїнств, недавно один представник нашої громади подав префекту Феліксу⁷⁰ в Олександрії клопотання, щоб той надав дозвіл місцевому лікареві його оскопити⁷¹, бо тамтешні лікарі говорили, що без дозволу префекта їм заборонено це робити. 3. А коли остаточно Фелікс не підписав [клопотання], молодий чоловік залишився сам по собі⁷² і задовільнявся власною свідомістю та свідомістю його однодумців. 4. Думаємо, що не зайвим було б згадати у цьому контексті Антиноя⁷³, що жив ще дотепер, і якого зараз всі зі страху поспішили почитати як бога, хоча всі знають ким він був і звідки походив⁷⁴.

XXX

1. Але щоб ніхто не висунув проти нас заперечення – бо що завадить Тому, кого ми називаємо Христом, бути людиною з-посеред людей, що за допомогою магічної майстерности творив чуда, які йому приписуємо, і через це виявився Сином Божим? – ми зараз висунемо доказ, вірячи не в пусті слова, але силою необхідності переконані тими, що пророкували [про Нього] ще до того, як це сталося, оскільки на власні очі бачимо як пророцтва збувалися і збуваються. Ми вважаємо, що це буде найбільшим і найправдивішим доказом і для вас.

XXXI

1. Серед юдеїв були певні люди, Божі пророки, через яких пророчий Дух проповідував те, що мало статися, ще перед тим, як воно сталося. А царі, що були в ті часи в Юдеї, збирали і старанно зберігали ці пророцтва так, як вони були сказані, коли були виголошені пророками і ними самими записані у відповідних сувоях їхньою власною єврейською мовою. 2. Коли ж Птолемей⁷⁵, цар Єгипту, спорудив бібліотеку і намагався зібрати твори всіх людей, то, почувши про ці пророцтва, послав до Ірода, що був царем юдеїв, прохання надіслати йому книги пророків. 3. Тоді цар Ірод надіслав ці тексти, що були написані єврейською мовою. 4. Але оскільки єгиптяни не тямали, що там написано, то він послав прохання прислати людей, які б переклали їх грецькою мовою. 5. І коли це сталося, книги залишилися в єгиптян, навіть дотепер, а також скрізь у всіх юдеїв. Вони, однак, хоч і читають їх, та не розуміють сказаного, а нас вважають за ворогів і противників і, коли можуть, подібно до вас знищують нас і карають. У цьому можете самі переконатися. 6. Бар Кохба, провідник повстання юдеїв у недавній Юдейській війні⁷⁶, наказав піддати жакливому покаранню лише християн, якщо

⁷⁰ Фелікс був правителем Єгипту у 151-155 роках. Ця згадка вказує на написання *Апології* Юстина Філософа у 150-х роках.

⁷¹ У тексті дослівно – видалити яєчка, щоб не бути спроможним мати дітей.

⁷² Залишився холостяком.

⁷³ Антиной (111-130) – грецький юнак з Клавдіополя у Віфінії (Мала Азія), фаворит та невідлучний супутник римського імператора Адріана, обожещений після смерті у водах Нілу. На місці його загибелі імператор Адріан заснував місто Антинополь, спорудив на честь Антиноя багато статуй та присвятив йому храм у Мантиней в Аркадії, друкував на його честь монети і заснував свято. Окрім Греції, культ Антиноя поширився також в Єгипті, де Антиноя ототожнювали з Осірісом, який також загинув у Нілі, а потім воскрес, даруючи землі відродження та плодючність. Апологети раннього християнства ганили культ Антиноя як символ розпусти, а також тому, що після смерті свого фаворита Адріан почав гоніння на християн.

⁷⁴ Тут йдеться про резонансну історію улюбленця імператора Адріана на ім'я Антиной, який втопився в Нілі у 130 році н.е., і з якого за сприяння Адріана зробили головного бога нового міста Антинополя.

⁷⁵ Птолемей II Філадельф був правителем Єгипту у 285-246 роках до н.е. Як пристрасний любитель і колекціонер книжкових раритетів, він збирав різні книги для Олександрійської бібліотеки. За даними листа Псевдо-Арістея він доручив 70 мудрецьким Юдеї переклад Тори з єврейської мови на грецьку, в результаті чого постала Септуагінта. Згадка про Ірода з I століття очевидно є помилкою або самого Юстина, або переписувача його твору.

⁷⁶ Симон Бар Кохба (тобто «син зірки») – провідник антиримського повстання юдеїв за імператора Адріана у 132-135 роках, що відоме також як друга Юдейська війна. Його справжнє ім'я – Симон бен Косва чи Косева.

вони не зречуться Христа і не будуть хулити. 7. У цих же ж книгах пророків знаходимо провіщення, що Він мав прийти, народитися від Діви, змужніти, зціляти всякі хвороби і всякі недуги, воскрешати з мертвих, Йому мали заздрити, мали не зрозуміти і розіп'ясти нашого Ісуса Христа, який мав померти, воскреснути, вознестися на небеса, Він мав стати і його мали назвати Сином Божим. А також Він мав послати деяких проповідувати це до всього людського роду, і більше з людських народів [ніж серед юдеїв] мали повірити у Нього. 8. Ці пророцтва передували Його появі спочатку за п'ять тисяч років, потім за три тисячі, потім за дві тисячі, а потім – за вісімсот⁷⁷, згідно з послідовністю родів то тих, то інших пророків.

XXXII

1. Отож, Мойсей, що був першим з пророків, сказав саме такі слова: «Берло від Юди не відійде, ні жезл із-поміж стіп у нього, поки не прийде той, якому він належить, він буде упованням народів. До виноградини він прив'язує своє ося, пере у крові грон свій одяг»⁷⁸. 2. Вам належить уважно дослідити і навчитись, до якого часу юдеї мали власного провідника і царя. До появи Ісуса Христа, нашого учителя і тлумача незрозумілих пророцтв, як прорік був святий божественний пророчий Дух через Мойсея: «Берло від Юди не відійде, поки не прийде той, якому належить царство». 3. Бо Юда був праотцем юдеїв, від чого й отримали вони ім'я юдеї. Після того, як відбулася Його поява, ви зацарювали над юдеями і заволоділи всіма їхніми володіннями. 4. Слова ж «він буде упованням народів» означають, що з усіх народів люди уповатимуть на Його друге пришествя, як самі можете особисто побачити і дійсно переконатися. Зі всіх людських родів усі очікують того, хто був розп'ятий в Юдеї, відразу після чого земля юдеїв потрапила до вас як воєнна здобич. 5. А слова «до виноградини він прив'язує своє ося, пере у крові грон свій одяг» були символом, що вказував на ті події, що мали статися з Христом, і на ті діла, які Він мав звершити. 6. Бо справді біля входу в якесь село стояло прив'язане до виноградної лози одне лошатко осла, яке Він повелів своїм знайомим привести до Нього. А коли його привели, Він сів на нього і увійшов у Єрусалим, де був найбільший храм юдеїв, що його ви пізніше зруйнували. Потім Він був розп'ятий, щоб сповнилася інша частина пророцтва. 7. Слова ж «пере у крові грон свій одяг» провіщали страждання, які Він мав перетерпіти, очищаючи віруючих у Нього своєю кров'ю. 8. Бо те, що божественний Дух через пророка назвав «одягом», – це люди, які вірять у Нього, в яких живе насіння від Бога, тобто Слово. 9. Фраза ж «кров грон» означає, що той, що явився, має кров, але не від людського насіння, а від божественної сили. 10. Першою після Отця всіх і Господа Бога силою і Сином є Слово. Яким же способом, прийнявши тіло, Воно стало людиною, ми розповімо нижче. 11. Так само як кров винограду не людина створила, а Бог, таким чином і це перестало бути таємницею, що ця кров – не з людського сімені, а з Божої Сили, як ми вже сказали раніше. 12. Ісаї ж, інший пророк, пророкуючи те саме [тільки] інакшими словами, сказав так: «Зійде зоря від Якова⁷⁹, і цвіт підніметься від коріння Єссея⁸⁰; і на його рамено уповатимуть народи»⁸¹. 13. Зірка ж ясна, що зійшла, і цвіт, що піднявся від коріння Єссея, – це Христос⁸². 14. Бо силою Божою Він був народжений через Діву, яка від сімені Якова, що був батьком Юди, про якого вже було

Ім'я Бар Кохба (тобто «син зірки»), яке він отримав ймовірно під час повстання, відображає месіянські очікування юдеїв про зірку, що сходила від Якова (Чис 24:17). Він також відомий під образливим ім'ям Бар Хозива (тобто «син брехні»), яке надали йому його противники чи тими, хто розчарувався в ньому після поразки повстання. Спочатку повстання мало значний успіх. Бар Кохба здобув Єрусалим, був проголошений правителем Ізраїля і почав чеканити свої монети, але згодом було придушене римськими властями.

⁷⁷ Хронологія пророків Юстина дещо перебільшена, але основна думка зрозуміла – майже кожне покоління пророків, від найдавніших до недавніх, провіщали прихід Христа.

⁷⁸ Бут 49:10, 11.

⁷⁹ Чис 24:17.

⁸⁰ Іс 11:1.

⁸¹ Іс 51:5.

⁸² Мт 2:2.

сказано, що він був праотцем юдеїв⁸³. Отож згідно з [пророчим] словом Єссей був [Його] праотцем, а за спадкоємством роду Він був сином Якова та Юди.

XXXIII

1. А ще послухайте, як про Нього саме такими словами – що Він народиться через Діву – прорік Ісаїя. Сказано-бо так: «Ось Діва зачне в утробі і народить Сина, і назвуть Його ім'ям «З нами Бог»»⁸⁴. 2. Бо те, що люди вважають неймовірним і неможливим, щоб сталося, Бог наперед проголосив через пророчого Духа, що воно має статися, щоб, коли станеться, не було більше невіри [в Нього]⁸⁵, але щоб увірували на основі пророцтва. 3. Але щоб деякі, які не розуміють вказаного пророцтва, не докоряли нам тим, чим ми докоряємо поетам, які кажуть, що Зевс сходив на жінок заради статевих утіх, спробуємо вияснити ці слова. 4. Отож слова «Ось Діва зачне в утробі»⁸⁶ означають, що Діва зачала без статевих зносин. Бо якби мала ці зносини, вже не була б дівою. Але сила Божа, зійшовши на Діву, осінила її⁸⁷, і вчинила те, що будучи Дівою, вона зачала. 5. І ангел Божий, що був посланий в ту пору до неї – Діви, благовістив їй такими словами: «Ось ти зачнеш в утробі від Духа Святого і народиш Сина, і Він буде називатися Сином Всевишнього, і ти назвеш Його ім'ям Ісус»⁸⁸. Він-бо спасе людей своїх від гріхів їхніх»⁸⁹. Так навчили ті, що запам'ятали все, що стосується Спасителя нашого Ісуса Христа, а ми їм повірили, тому що і через вже згаданого Ісаю, пророчий Дух сказав, що це станеться, про що ми вже згадували. 6. Під Духом і силою Божою треба розуміти не інше щось, а Слово, яке є первородний [Син] Божий, як це вже згаданий пророк Мойсей сповістив. Бо Дух, зійшовши на Діву і осінивши її не тілесним зв'язком, а силою [своєю], зробив так, що вона зачала в утробі. 7. А єврейське ім'я Ісус – це по-грецьки Спаситель. 8. Тому й ангел сказав Діві: «І назвеш Його ім'ям Ісус, він-бо спасе людей своїх від гріхів їхніх»⁹⁰. 9. А те, що пророки є богонатхнені нічим іншим, а тільки Словом Божим, ви також, гадаю, підтвердите.

XXXIV

1. А про місце, де Він мав народитися на землі, послухайте, як інший пророк Міхей провіщав. Він сказав так: «І ти, Вифлеєме, земле Юдина, нічим не менша поміж провідників Юди; з тебе-бо вийде Владика, який пастиме народ мій»⁹¹. 2. В Юдейській країні є певне село, віддалене від Єрусалиму на тридцять п'ять стадій. Там народився Ісус Христос. Ви можете дізнатися про це з перепису, який відбувся за Квіринія, вашого першого прокуратора в Юдеї.

XXXV

1. А що Христос після народження мав залишатися невпізнаним іншими людьми, допоки не став мужем – а так і сталось – послухайте про це пророцтво. 2. Воно таке: «Бо хлоп'ятко нам народилося, юнака нам дано, і влада на раменах у нього»⁹². Тут йдеться про силу хреста, до якого Він, розп'ятий, притиснув свої рамена. Це пояснимо ще доступніше у наступних словах. 3. І знову той самий пророк Ісаїя за натхненням пророчого Духа мовив: «Я простягав мої руки до бунтівливого і незгідливого народу, що ходив недобрими шляхами»⁹³. 4. Вони

⁸³ Лк 1:35.

⁸⁴ Іс 7:14; Мт 1:23.

⁸⁵ Пор.: Йо 14:29.

⁸⁶ Іс 7:14; Мт 1:23.

⁸⁷ Пор.: Лк 1:35.

⁸⁸ Лк 1:31-32.

⁸⁹ Мт 1:21.

⁹⁰ Мт 1:21.

⁹¹ Мт 2:6; пор.: Міх 5:1, 3.

⁹² Іс 9:5.

⁹³ Іс 65:2.

просять у мене суду, насмілюються наближатися до Бога»⁹⁴. 5. І знову в іншому місці через іншого пророка говорить: «Пробили мені ноги й руки, і на хитон мій кинули жереб»⁹⁵. 6. Сам Давид, цар і пророк, який мовив ці слова, нічого з цього не перетерпів. Ісус же Христос простягнув руки, коли Його розпинали юдеї, що заперечували Йому і казали, що Він – не Христос. Бо так, як сказав був пророк, вони, знущаючи над Ним, посадили на судилище і говорили: «Суди нас»⁹⁶. 7. Слова «пробили мені руки і ноги» були вказівками на цвяхи хреста, які були забиті в Його руки і ноги. 8. А після того, як його розп'яли, ті, що розпинали Його, кинули жереб на хитон Його і розділили між собою. 9. Що це справді сталося, можете вичитати з актів складених за Понтія Пилата. 10. А що було виразно сказано, що Він сяде на ослине лоша і увійде у Єрусалим, ми наведемо слова іншого пророка Софонії. 11. А саме: «Радуйся вельми, о дочко Сіону! Викрикуй, о дочко Єрусалиму! Ось цар твій іде до тебе, смиренний і верхи на лошаті осла, дитяті під'яремної»⁹⁷.

XXXVI

1. Коли ви чуєте слова пророків, наче вони сказані від якоїсь особи, не думайте, що вони говоряться від самих тих натхнених людей, але радше від божественного Слова, яке є їхнім рушієм. 2. Бо іноді Воно, як передвісник майбутнього, мовить про те, що станеться, а іноді промовляє наче від особи Владики всіх і Бога Отця, іноді ж від особи Христа, а іноді наче від людей, які дають відповідь Господу або Його Отцеві, подібно як це видно серед ваших письменників: один [автор] пише твір, але вводить різних осіб, що спілкуються. 3. Юдеї, в руках яких були книги пророків, не зрозуміли [пророцтв] і не спізнали Христа, коли Він прийшов, а натомість ненавидять нас, коли кажемо, що Він вже прийшов, та доказуємо, що Він був розп'ятий [ними], як було вказано раніше.

XXXVII

1. Щоб стало зрозуміліше, ось слова, які промовило Слово від імени Отця через вищезгаданого пророка Ісаю: «Віл знає господаря свого, а осел – ясла пана свого. Ізраїль же мене не знає, народ мій не розуміє. 2. Ой, люде грішний, народе, придавлений беззаконням, насіння лиходіїв, розбещені сини! Покинули Господа»⁹⁸. 3. І ще в іншому місці той самий пророк говорить від Отця: «Який дім ви Мені збудували? – говорить Господь. 4. Небо – мій престол, а земля – мій підніжок»⁹⁹. 5. І знову в іншому місці: «Нові місяці ваші та суботи ненавидить душа моя. Великого дня посту і лінивства я не витримую; коли прийдете побачитись зі мною, вас не почую. 6. Руки ваші повні крови. 7. Коли приносите борошно та ладан, – вони осоружні мені. Сала ягнят і крови биків я не хочу. 8. Хто вимагав цього з ваших рук? Але розв'яжи всякі кайдани несправедливості, розірви пута насильницьких договорів, захисти безпритульних і нагих, розламай хліб свій із голодним»¹⁰⁰. 9. Тепер вже добре розумієте, яким є вчення від Бога через пророків.

XXXVIII

1. Коли ж мовить пророчий Дух від особи Христа, то каже так: «Я простягав мої руки до бунтівливого і незгідливого народу, що ходив недобрими шляхами»¹⁰¹. 2. І ще: «Плечі мої – на бичування; щелепи мої – на ляпаса. Обличчя моє я не відвернув від сорому плювків. 3. Та Господь став мені помічником, тому я не осоромився. Тому й тримаю обличчя моє, мов кремінь: я знаю, що не застидаюся, бо близько мене мій виправдувач»¹⁰². 4. І знову, коли Він

⁹⁴ Пор.: Іс 58:2.

⁹⁵ Пс 22,17, 19 (LXX).

⁹⁶ Пор.: Мр 15:18. Схожі слова можна знайти в апокрифічному Євангелії від Петра, 9.

⁹⁷ Тут Юстин помилився з іменем пророка, бо цитата, чи радше парафраза, є взята із книги пророка Захарії 9:9.

⁹⁸ Іс 1:3, 4.

⁹⁹ Пор.: Іс 66:1.

¹⁰⁰ Пор.: Іс 1:11-15; 58:6, 7.

¹⁰¹ Іс 65:2.

¹⁰² Пор.: Іс 50:6-8.

каже: «Вони на хитон мій кинули жереб, і пробили мої ноги і руки»¹⁰³. 5. «Я ліг й заснув, і пробудився, бо Господь мене підтримав».¹⁰⁴ 6. І знову, коли Він мовить: «Вони устами говорили, кивали головою, кажучи: «Нехай він врятує себе»»¹⁰⁵. 7. Про все, що сталося з Христом через юдеїв, можете дізнатися. 8. Бо коли Він був розп'ятий, вони роздували свої губи і кивали головами, кажучи: «Нехай той, що воскресив мертвих, врятує себе»¹⁰⁶.

XXXIX

1. Коли ж пророчий Дух провіщає те, що має статися в майбутньому, то Він говорить так: «Бо то з Сіону закон вийде, Господнє слово – з Єрусалиму. Він між численними племенами буде судити, і про могутні народи буде вирішувати. Вони перекують свої мечі на рала, на серпи – свої списи. Народ проти народу не буде меча піднімати, ані не будуть більше вчитися воювати»¹⁰⁷. 2. А так і було, можете самі переконатися. 3. Бо з Єрусалиму вийшло числом дванадцять мужів, вони були невчені¹⁰⁸ і не вміли красномовити, але силою Божою вони провістили всім людським родам, що Христос послав їх навчати всіх Божого Слова. І ми, що колись вбивали один одного, вже більше не ворогуємо з ворогами, але, щоб не збрехати і не обманути допитувачів, з радістю, визнаючи Христа, вмираємо. 4. Бо ми могли б застосувати у цьому контексті прислів'я: «Язык клявся, а разум не клявся»¹⁰⁹. 5. Вийшла б якась кумедна ситуація, коли б мобілізовані та записані [у військо] солдати визнали свою лояльність вам перше, ніж власному життю, родині, батьківщині та всім домашнім, хоча ви не можете дати їм нічого нетлінного, а ми, що прагнемо нетління, не зносили б усього, щоб отримати бажаного від Того, який може [його] дати.

XL

1. Послухайте, як було провіщено про тих, які проповідували Його вчення і сповістили про Його явлення. Раніше згаданий пророк і цар так промовляв пророчим Духом: «День днів переповідає слово, ніч ночі об'являє вістку. 2. То не слова, не мова, яких би голосу не було чути: 3. По всій землі залунав їхній голос, на край світу – їхні слова. 4. На них він розп'яв намет для сонця, і воно, немов жених, виходить із світлиці, веселе, немов велетень, що шлях свій пробігає»¹¹⁰. 5. Попри ці пророцтва вважаємо, що доречно й корисно було б навести й інші пророцтва того ж самого Давида, з яких можна дізнатися, як пророчий Дух заохочує людей жити. 6. Він пояснює, як проти Христа об'єднається Ірод, цар Юдейський, юдеї, Пилат, що на той час був прокуратором їхнім, зі своїми солдатами. 7. А також що мають увірувати в Нього люди з кожного людського роду. І що Бог називає Його Сином і звіщає, що Він кине під ноги всіх ворогів Його. І як демони, наскільки в їхніх силах, намагаються уникнути влади Бога Отця і Владики всього і самого Христа. І як Бог кличе всіх до покаяння перед тим, як прийде Судний день. 8. Бо так сказано: «Блажен муж, що за порадою безбожників не ходить і на путь грішників не ступає, і на засіданні блюзнів не сідає, але в законі Господньому – воля його і над законом Його день і ніч розважає. 9. Він – мов те дерево, посаджене понад потоками водними, що плід свій дає у свою пору й що лист його не в'яне, і все, що чинить він, йому вдається. 10. Не так безбожники, не так. Вони – немов полова, що вітер розвіває перед лицем землі. Тому не встояться безбожники на суді, ні грішники на зборах праведників. Бо дбає Господь про путь праведників, а путь безбожників пропаде»¹¹¹. 11. «Чого метушаться народи, і люди задумують щось нове?»¹¹² Встають царі

¹⁰³ Пор.: Пс 22:19, 17 (LXX).

¹⁰⁴ Пс 3:6.

¹⁰⁵ Пс 22:7, 8.

¹⁰⁶ Пор.: Мр 15:29-32.

¹⁰⁷ Міх 4:2-3.

¹⁰⁸ Пор.: Дії 4:13.

¹⁰⁹ Подібне прислів'я можна знайти у Еврипіда, *Гіпполит* 612.

¹¹⁰ Пс 18:3-6 (LXX).

¹¹¹ Пс 1 (LXX).

землі, князі змовляються разом на Господа і на Христа¹¹³ його, кажучи: “Порвімо їхні кайдани, скиньмо із себе їхню кормигу!” 12. Той, хто живе на небі, з них сміється, Господь із них глузує. Тоді то до них говорить у своїм гніві, в своїм обуренні їх бентежить: 12. “Адже то я настановив мого царя над Сіоном, горою святою моєю!” Оповідь про постанову. 14. Господь сказав до мене: “Син мій єси ти, я сьогодні породив тебе. 15. Преси в мене, і я дам тобі народи в спадщину, і кінці землі тобі в посілість. Ти розторозиш їх жезлом залізним, немов посуд гончаря, розіб’єш їх.” 16. Отож, царі, ви нині зрозумійте, і навчіться ви, що судите землею. 17. Служіте Господеві в страхі й радуйтеся у тремтінні. 18. Засвойте його дисципліну, щоб не розгнівався Господь, й не загинули ви в дорозі праведній, коли зненацька запалає гнів його. 19. Блаженні всі, що покладаються на нього»¹¹⁴.

XLI

1. І знову в іншому пророцтві пророчий Дух звіщав через того самого Давида, що Христос після розп’яття царюватиме, і так сказав: «Співайте Господеві, уся земле! Звіщайте день-у-день його спасення. Бо Господь великий і вельми достойний прослави, страшний над усіма богами. Бо всі боги поган – кумири, Господь же створив небо. 2. Слава і велич перед обличчям у нього, сила й слава в його святині. Воздайте Господеві, Отцеві віків, славу. 3. Прийміть благодать й увійдіть перед обличчям Його, поклоніться у святих дворах Його. Нехай тремтить перед обличчям Його вся земля, нехай виправиться і не порушиться. 4. Нехай возвеселяться з усіх народів: Господь зацарював з дерева»¹¹⁵.

XLII

1. Коли пророчий Дух говорить про те, що має статися, намовби це вже сталося, як це є у вище згаданих твердженнях, то, щоб ті, які хочуть зрозуміти, не знайшли собі відмовку [що це надто заплутано], ми це ретельно пояснимо. 2. Події, які Він знає, що вони точно стануться, Він висловлюється про них так, ніби вони вже сталися. А що саме так їх треба сприймати, вдумайтеся у сказані слова. 3. Давид промовив ці слова тисяча п’ятсот років перед тим, як Христос став людиною і був розп’ятий. І ніхто, хто був розп’ятий до Нього, не приніс народам такої радості, та і після Нього ніхто. 4. Це наш Ісус Христос був розп’ятий, помер, воскрес, вознісся на небо і воцарився. Його поучення, які Він передав через апостолів для всіх народів, є радістю тим, хто уповає на обіцяне від Нього нетління.

XLIII

1. Але щоб дехто не зробив висновку з раніше сказаного нами, що події стаються через фатальність долі, бо про них знали і їх оголосили наперед, то ми мусимо це також спростувати. 2. Нас навчили пророки, і вважаємо за правду, що заплата, покарання та добрі нагороди воздадуться відповідно до діл кожного. Бо якщо це не так, а все стається згідно з долею, тоді від нас взагалі нічого не залежить. Якщо ж долею визначено одним бути добрими, а іншим – злими, тоді нема ані одним похвали, ані іншим – докору. 3. І якщо людський рід за допомогою свобідного вибору не мав би сили утікати від ганебного й обирати добро, то був би невинним у будь-яких учинках. 4. Проте саме через свобідний вибір люди є або порядними, або падають. І ми зараз це обґрунтуємо. 5. Бачимо, що та сама людина змінює свій вибір між протилежностями. 6. Якщо би доля визначала бути фальшивим чи чесним, то людина не була би здатною [приймати ці] протилежності і часто змінювати свій вибір. І не було б чесних людей чи фальшивих, оскільки причиною зла є доля, і виявилось б, що вона діє проти себе самої. Або довелось б визнати вищесказану тезу

¹¹² Деякі рукописи LXX подають слово $\kappa\alpha\iota\upsilon\alpha$ /□□ що означає «нові», замість □□□□, що означає «марні». Юстин слідує за тими рукописами.

¹¹³ Xristo/j – грецькою Помазаник.

¹¹⁴ Пс 2.

¹¹⁵ Пс 96. Версія цього псалма у Юстина своєрідна, можливо взята з пам’яті або як її вживали у Літургії. Пор.: 1 Хр 16:23, 25-28, 29-31.

за правду, що немає чесноти, ні зла, а лише те, що виглядає добрим або злим людській opinii. А це, як показує правдивий розум, є найбільшим безбожництвом і несправедливістю. 7. Ми вважаємо, що безповоротна доля полягає в тому, що ті, які обирають добро, заслуговують на винагороду, а ті, які обирають протилежне, заслуговують на відплату. 8. Бо Бог створив людину не такою, як інші істоти, як, наприклад, дерева чи четвероногі, які не можуть діяти за допомогою вибору. Людина б тоді не була гідною винагороди чи похвали, якщо би сама не обирала добра, а просто була такою від народження, ані якщо б вона була злою, вона б не заслуговувала на покарання, бо це б не походило від неї, зрештою людина не могла б бути іншою, ніж тою, якою народилася.

XLIV

1. Проте, святий пророчий Дух навчив нас, промовивши через Мойсея, що Бог звернувся до першоствореної людини так: «Ось перед обличчям твоїм – добро і зло, обери добро»¹¹⁶. 2. І ще раз через іншого пророка Ісаю, мов від Отця всього і Владики Бога, було сказано так: 3. «Обмийтеся, станьте чистими; усуньте зі своїх душ зло! Навчіться добро чинити; подбайте про сироту, заступайтеся за вдову. Ходіть же, й розсудимось, – говорить Господь. Коли б гріхи ваші були, як багрянця, вони стануть білими, як сніг; коли б, мов кармазин, були червоні, стануть, як вовна. 4. Як схочете і будете слухати мене, то їстимете від благ землі. А якщо не послухаетесь мене, то меч пожере вас, бо уста Господні так говорять»¹¹⁷. 5. Бо фраза «меч пожере вас» не означає, що мечами будуть вбиті непослушні, а що Божий меч – це вогонь, поживою якого стають ті, що вирішують творити зло. 6. Тому пророк каже: «Меч пожере вас, бо уста Господні так говорять». 7. Якщо б він сказав про меч, який січе і відразу перестає, то не сказав би «пожере». 8. Отож коли Платон сказав: «Провина того, хто обирає, Бог – невинен», то сказав це, запозичивши у пророка Мойсея, бо Мойсей давніший за всіх грецьких письменників. 9. Та й усе, що філософи та поети говорили – чи про безсмертя душі, чи відплату після смерті, чи споглядання небес, чи подібних учень, – вони запозичили ці ази від пророків, а відтак змогли зрозуміти і пояснити їх. 10. Тому, здається, в усіх є насіння правди, хоча осоромлюються, коли не точно розуміють [правду], оскільки самі собі заперечують. 11. Так от, коли ми кажемо, що про майбутні події вже було сказано раніше, то не стверджуємо, що ці події розгортаються [в історії] через необхідність долі, але оскільки Бог знає наперед усі майбутні людські вчинки, і така Його постанова, щоб воздати кожному згідно з гідністю майбутніх вчинків, Він провіщає пророчим Духом, що кожен отримає від Нього згідно з гідністю його вчинків. Він завше заохочує людський рід до уважності і пригадування, показуючи, що Він дбає про людей та думає про них наперед. 12. Але через дію фальшивих демонів визначена смерть тим, які читають книги Гістаспа або Сивілли або пророків¹¹⁸, щоб за допомогою страху можна було б відвернути людей, які читають [ці книги], від осягнення пізнання добра та утримати їх у своєму рабстві. Хоча зрештою цього не вдавалося здійснити до кінця. 13. Ми ж не тільки безстрашно читаємо ці книги, але й вам, як бачите, приносимо для розгляду, знаючи, що вони всім видадуться угодними. Якщо ж ми переконаємо хоча б небагатьох, то й це буде великим здобутком. Бо, як добрі землероби отримаємо від Владики винагороду.

XLV

1. А що Бог Отець усіх мав вивести Христа на небеса після того, як Він воскрес Його з мертвих, і утримувати Його там, поки не повалить ворогуючих на Нього демонів, і поки не виповниться число добрих і доброчесних [людей], про яких Він знав наперед, і заради яких

¹¹⁶ Пор.: Втор 30:15; Бут 2:17; Сир 15:11-17.

¹¹⁷ Іс 1:16-20.

¹¹⁸ Тут Юстин можливо має на увазі Римський закон, який забороняв гадати про майбутні політичні події приватним особам і періодично обмежував єврейський прозелітизм.

ще не здійснив знищення світу вогнем¹¹⁹, послухайте слова пророка Давида: 2. «Сказав Господь Господеві моєму: “Засядь праворуч мене, доки не покладу ворогів твоїх підніжком тобі.” 3. Жезло сили Господь пошле тобі з Єрусалиму; пануй посеред ворогів твоїх! 4. З тобою володарство в день сили твоєї і в оздобі святих твоїх. Я зродив тебе з утроби перед зорею»¹²⁰. 5. Вислів «жезло сили Господь пошле тобі з Єрусалиму» провіщає потужне слово, яке апостоли Його, увійшовши в Єрусалим, проповідували скрізь; і хоча смерть визначена тим, які навчають або взагалі визнають ім'я Христа, ми скрізь вітаємо [це слово] та навчаємо [інших]. 6. Якщо ж ви читатимете ці слова з ненавистю, то, як ми раніше сказали, нічого більшого не можете вчинити, хіба вбивати [нас]. А це не приносить нам жодної шкоди, проте вам та всім, що нас несправедливо ненавидять і не каються, буде відплата у вічному вогні.

XLVI

1. Але щоби ніхто необґрунтовано не сказав через бажання відвернути [людей] від наших наук, що ми твердимо, ніби Христос був народжений сто п'ятдесят років тому за Квірина і навчав те, що ми кажемо, що Він навчав трохи пізніше за Понтія Пилата, і щоб ніхто не звинуватив нас у тому, що неначе ми вважаємо, що всі люди, які народилися до Нього, не несуть ні за що жодної відповідальності, ми заздалегідь розв'яжемо цей парадокс. 2. Ми були навчені, що Христос є первородний [Син] Бога, і раніше ми говорили, що Він є Слово, якому причасний весь рід людський. 3. Ті, які жили зі Словом, є християнами, хоч їх і вважають безбожниками, як наприклад, у греків Сократ і Геракліт та їм подібні, а у варварів – Авраам, Ананія, Азарія, Мисаїл, Ілля і багато інших, діла чи імена яких утримуємося перерахувати, бо знаємо, що це було би втомливо. 4. Таким чином і ті, що були раніше, якщо вони жили без Слова, були нечестивими і ворожими Христові і вбивцями [людей], що жили зі Словом. Ті ж, які жили і живуть згідно зі Словом, є християнами: від них нема небезпеки і загрози бунту. 5. З якої причини силою Він Слова згідно з волею Отця всього і Господа Бога був роджений через Діву як людина і був названий Ісусом, і був розп'ятий, і, вмерши, воскрес, і зійшов на небеса, – розумна людина може зрозуміти це з того, що вже так багато було сказано. 6. Оскільки далі обґрунтовувати цей аргумент немає потреби, ми звернемося зараз до доказів, які є більш нагальні.

XLVII

1. Послухайте, що сказано пророчим Духом про те, що земля Юдейська мала бути спустошена. Його слова були сказані немовби від особи народу, що дивувався минулим подіям. 2. Ось ці слова: «Сіон став порожній, Єрусалим – як пустеля. У проклятті дім, святилище наше і слава, який благословили батьки наші, він згорів у пожежі. Уся слава обернулася в руїну. 3. По всім тім ти стримувався, мовчав й понижував нас без міри»¹²¹. 4. Ви ж добре знаєте, що Єрусалим – сплюндрований, як було передвіщено. 5. Ісаія пророк сказав про сплюндрування міста та про те, що нікому не було дозволено там оселитися, таке: «Земля ваша спустошена, поля ваші у вас на очах чужинці пожирають, і ніхто з них не буде жити в ній»¹²². 6. І ви чудово знаєте, що ви охороняєте це місто, щоб там нікого не було, смерть призначена проти юдея, якого впіймають при вході в нього¹²³.

XLVIII

1. Послухайте слова, в яких йдеться про пророцтва щодо нашого Христа, що Він зцілятиме всі хвороби та воскрешатиме померлих. 2. Ось вони: «З Його приходом кульгавий, мов

¹¹⁹ е)piku/rwsin, що означає «ратифікація» або «підтвердження», деякі манускрипти передають словом е)kpu/rwsin, «поглинання або спустошення вогнем», що логічніше впливає з пророко-есхатологічного контексту цього речення.

¹²⁰ Пс 110:1-3 (XXL).

¹²¹ Іс 64:9-11.

¹²² Іс 1:7; Єр 50:3 (LXX).

¹²³ Такий наказ видав імператор Адріан після придушення повстання Бар Кохби.

олень, підскочить; язик німого піснею озветься, сліпі прозрять, прокажені очистяться і мертві воскреснуть і ходитимуть»¹²⁴. 3. А що Він зробив це, можете пізнати з актів, складених за Понтія Пилата. 4. Послухайте висловлювання, сказані через пророка Ісаю, як пророчий Дух провістив, що Він буде вбитий разом із людьми, які надіялися на Нього: «Праведник загинув, і ніхто не приймає це до серця. Побожні мужі з землі зникають, та ніхто не думає про це. 6. Праведний взятий від лица несправедливости, і в спокої буде гріб його. Він взятий з-поміж нас»¹²⁵.

XLIX

1. І знову послухайте, як сказано через того самого Ісаю, що поганські народи, які не очікували Його, поклоняються Йому, а юдеї, які повік очікували, не впізнають Його, коли Він з'явиться. Ці слова сказані немовби від особи самого Христа: 2. «Я був об'явлений для тих, що про мене не питали. Мене знайшли ті, що мене не шукали. Я говорив: "Ось я, ось я!" – до народу, що не взивав мого імени. 3. Я простягав мої руки до незгідливого і бунтівливого народу, що ходив недобрими шляхами, а за своїми примхами; 4. до народу, що мене безнастанно в обличчя дратує»¹²⁶. 5. Юдеї, які мали пророцтва і відвіку очікували на прихід Христа, не впізнали Його, і не тільки це, але й неправильно повелися з Ним. А язичники, які ніколи не чули про Христа, поки до них не прийшли апостоли Його з Єрусалиму і не розповіли їм про Нього і не передали їм пророцтв, наповнившись радістю і вірою, відвернулися від своїх ідолів та віддали себе в руки неродженому Богові через Христа. 6. А що наперед було відомо, що будуть зводитися клевети проти тих, які сповідують Христа, і так само, що нещасними є ті, які зводили клевети на Нього, твердячи, що вони оберігають давні звичаї, послухайте, як коротко було сказано через Ісаю. 7. А саме: «Горе тим, що гірке роблять солодким, а солодке гірким!»¹²⁷

L

1. Послухайте слова пророцтва про те, як Він, ставши людиною заради нас, переніс страждання і безчестя і знову прийде у славі. 2. Ось вони: «Бо він видав на смерть свою душу і був зачислений до лиходіїв; він узяв на себе гріхи багатьох і над грішниками умилостивиться»¹²⁸. 3. «Ось пощастить Слuzі моєму; він вознесеться і вельми прославиться. 4. І як жахнуться численні, – так буде обезчещений вигляд твій від людей і слава твоя від людей, – так многота народів буде з нього дивуватись, царі затулять рота свого; бо таке зрозуміють, чого їм не оповідалось і чого не чули. 5. Господи, хто повірив тому, що ми чули? Кому рамено Господнє об'явилось? Ми оголосили перед ним, [що він був,] як дитина, як корінь із землі сухої. 6. Немає в ньому ні виду, ні слави. Ми бачили його: не мав він ні виду, ні краси, але вигляд його обезчещений, останній між людьми. 7. Чоловік болів, що знав, як зносити недуги; бо обличчя його відвернулося, зневажений, і ми його нізащо мали. 8. Та він наші недуги бере на себе, за нас він терпить. Ми ж гадали, що він у горі, побоях і пригніченні. 9. Він же був поранений за беззаконня наші, роздавлений за гріхи наші. На ньому – виховання, [що приносить нам] мир, і його раною ми вилікувані. 10. Усі, як вівці, ми заблукали; людина ходила своєю дорогою; [Господь] віддав його за наші гріхи. Його мордовано, та він не розтуляв своїх уст; немов ягня, що на заріз ведуть його, немов німа вівця перед обстригачами, так він не відкрив уст своїх. 11. Через приниження його суд його усунули»¹²⁹. 12. Після Його розп'яття навіть усі знайомі покинули Його і відrekliся від Нього. А потім, коли Він воскрес із мертвих, явився їм і навчив заглиблюватися у пророцтва, у котрих усе це передвіщено, і коли вони побачили, як Він вознісся на небеса, увірували і

¹²⁴ Пор.: Іс 35:6, 7, з додатковими елементами Мт 11:5.

¹²⁵ Іс 57:1-2.

¹²⁶ Іс 65:1-3.

¹²⁷ Іс 5:20.

¹²⁸ Іс 53:12.

¹²⁹ Іс 52:13-53,8а.

прийняли силу, що була їм звідти послана, тоді вони пішли до всіх людських родів, стали навчати цьому і були названі «апостолами».

ЛІ

1. А щоб розкрити нам, що Той, хто переніс такі страждання, має невимовний рід¹³⁰ та царює над своїми ворогами, пророчий Дух так сказав: «Хто розкаже про його рід? Бо береться від землі життя його, і за несправедливості народу свого він йде аж до смерті? 2. І дам безбожних за погребення його, і багатих за його смерть, бо він не вчинив насильства, і не було обману в устах у нього. І Господь бажає очистити його від побоїв. 3. Якщо принесете [жертву] за гріх, то душа ваша узрить потомство, що житиме довго. 4. І Господь бажає визволити душу його від лиха, показати йому світло і сформувавши його своїм знанням, виправдати праведного, який щиро послужив багатьом. І гріхи наші понесе на собі. 5. Тому він отримає, як пай, премногих; він з сильними буде ділити здобич, бо видав на смерть свою душу і був зачислений до лиходіїв, і він узяв на себе гріхи багатьох, через їхнє беззаконня він був виданий»¹³¹. 6. Послухайте також про те, що Він мав вознестися на небо, як було провіщено. 7. Так бо сказано: «“Підніміте брами небесні, відчиніться, щоб увійшов Цар слави”. – “Хто є отой Цар слави?” – “Господь могутній і Господь сильний”»¹³². 8. А як Він має прийти з небес зі славою, послухайте слова, сказані через пророка Єремію. 9. Ці слова такі: «Ось на небесних хмарах гряде ніби Син Чоловічий і ангели його з ним»¹³³.

ЛІІ

1. Оскільки ми доказуємо, що все, що вже сталося, було передвіщено пророками перед тим, як статися, то ми з необхідністю мусимо вірити, що те, що у подібний спосіб було провіщено, неодмінно станеться. 2. Бо як пророковані події відбулися, хоча й залишилися невідомими, так і все, що залишилося [з пророцтв] звершиться, хоча про них не знають і в них не вірять. 3. Пророки провістили два приходи Його: перший, що вже відбувся, наче прихід збездеченої і страждаючої людини; а другий, згідно з пророцтвом, [буде тоді,] коли Він прийде зі славою з небес у супроводі ангельського воїнства і воскресить тіла всіх людей, які колись жили, і достойних зодягне у нетлінність, а неправедних у нескінченному відчутті пошле разом з фальшивими демонами у віковичний вогонь. 4. Ми покажемо, як було провіщено, що ці події відбудуться. 5. Бо через пророка Єзекіїля сказано так: «З'єднається суглоб до суглоба, а кістка до кістки, і тіла проростуть»¹³⁴. 6. І «перед Господом зігнеться кожне коліно, кожен язик визнає його»¹³⁵. 7. Послухайте схожі слова, сказані про те, в якому відчутті і покаранні мають опинитися неправедні. 8. А саме: «Черв'як їхній не помре, вогонь їхній не погасне. 9. Вони розкаються, але жодної користі з цього не буде»¹³⁶. 10. Що ж мають сказати чи робити люди юдейські, коли побачать Його прихід у славі. Це було передвіщено через пророка Захарію: «Накажу чотирьом вітрам зібрати розсіяних діточок, накажу півночі принести та півдню не перешкоджати»¹³⁷. 11. «Того дня в Єрусалимі здійметься великий лемент, не лемент уст і губів, а лемент серця, і роздиратимуть не одяг свій, а думки. 12. І ридатиме плем'я перед племенем, і вони побачать Приниженого ними, і скажуть: “Чому, Господи, [допустив ти,] що ми збилися з твоєї дороги? Слава, якою благословляли отці наші, стала нам ганьбою”»¹³⁸.

¹³⁰ Іншими словами, має унікальне походження, які неможливо описати словами.

¹³¹ Іс 53:8b-12.

¹³² Пс 24:7, 8.

¹³³ Дан 7:13. Тут Юстин знову помилився з іменами пророків, говорячи про Єремію, але цитуючи книгу Даниїла.

¹³⁴ Єз 37:7.

¹³⁵ Іс 45:23.

¹³⁶ Іс 66:24.

¹³⁷ Іс 43:5, 6 (згадка про чотири вітри у Зах 2:6).

¹³⁸ Іс 63:17.

LIII

1. Маючи сказати ще багато інших пророцтв, ми на разі зупинимося, гадаючи, що цих достатньо, щоб переконати тих, які мають вуха слухати і розуміти. Вони самі можуть зрозуміти, що ми говоримо не як у міфах про вдаваних синів Зевса без доказів. 2. Бо з якої рації ми мали б повірити розп'ятій людині, що вона є Первородним [Сином] неродженого Бога, що чинитиме суд над усіма людськими родами, якщо б ми спочатку не знайшли проповідане свідчення про те, що Він прийшов і став людиною, і не побачили, що воно збулося? 3. Ось земля юдеїв є спустошена, і люди зі всіх народів стають переконаними у Його вченні через апостолів і відмовляються від своїх старих звичок, помиляючись в них вони навернулися, у той час як ми самі бачимо і знаємо, що християн з-посеред народів є більше, і вони правдивіші, ніж ті, що з-посеред юдеїв та самарян. 4. Бо всі інші людські роди названі пророчим Духом поганями, а юдейський та самарянський – називаються племенем Ізраїля і домом Якова. 5. Як було сказано в пророцтві, що буде більше віруючих з [поганських] народів, ніж від юдеїв і самарян, ми зачитуємо ці пророцтва, а саме: «Ликуй, неплодна, ти, що не родила! Закричи з радости, ти, щопологових болів не знала! Бо більш дітей у покинутої, ніж у заміжньої»¹³⁹. Бо всі народи були далеко від правдивого Бога, служачи ділам рук [людських]. А юдеї та самаряни, маючи передане їм через пророків Слово Боже і відвіку очікуючи на Христа, не впізнали Його, коли Він прийшов, окрім небагатьох, які спасуться, як пророчий Дух провістив через Ісаю. 7. Він мовив наче від їхньої особи: «Якби Господь не зоставив нам насіння, були б ми схожі на Содом та Гоморру»¹⁴⁰. 8. Содом і Гоморра – це певні містечка нечестивих людей, про які розповідає Мойсей, що їх Бог спалив вогнем і сіркою, так що ніхто з їхніх жителів не врятувався, окрім якогось чужоземця халдейського роду на ім'я Лот. З ним спаслися і дочки його. 9. Бажаючі можуть побачити всю їхню територію, пустинну, спалену й таку, що залишається безплідною. 10. А що про тих, які походять із поган, було відомо, що вони виявляться правдивішими і більш віруючими, наведемо цитату зі сказаного через пророка Ісаю. 11. Він так сказав: «Ізраїль є необрізаний серцем, а погани – необрізані тілом»¹⁴¹. 12. Бачення цих речей з допомогою розуму може привести правдолюбивих людей до переконання і віри, а не до марнославства і підпорядкування своїм пристрастям.

LIV

1. Проте ті, що переповідають міфи, створені поетами, не пропонують жодних доказів молодим людям, що вивчають їх, а ми ж покажемо, що їх розповідають заради обману і зведення людського роду діянням фальшивих демонів. 2. Бо почувши пророцтва, проповідувані пророками, що прийде Христос та що безбожні серед людей будуть покарані вогнем, вони висунули багато так званих синів Зевса, гадаючи, що вони зможуть так подіяти, що люди вважатимуть розповіді про Христа за чудові байки, схожі до тих, які оповідали поети. 3. Ці байки оповідалися як у греків, так і у всіх народів там, де, як [демони] чули за передбаченням пророків, більше [людей] повірять у Христа. 4. Ми ж роз'яснимо, що вони слухаючи слова пророків, неправильно розуміли їх, але як заблукані лиш імітували сказане про Христа. 5. Пророк Мойсей, як ми раніше зазначали, був найстарший з усіх письменників, і через нього, як ми раніше пояснили, було провіщено таке: «Берло від Юди не відійде, ні жезл із-поміж стіп у нього, поки не прийде Той, Кому він належить; і Він буде упованням народів. До виноградини він прив'яже своє жереб'я, у крові грон випере свій одяг»¹⁴². 6. Демони, почувши ці пророчі слова, сказали, мовляв Діоніс є сином Зевса, та переповідали, що він винайшов виноград, і осла вписали в його таїнства, і навчали, що він [Діоніс] був розтерзаний і вознісся на небо. 7. Але через те, що пророцтва Мойсея не були висловлені конкретно стосовного того, чи той, хто мав прийти, є Сином Бога і чи, їхавши верхи на

¹³⁹ Іс 54:1.

¹⁴⁰ Єр 9:26.

¹⁴¹ Єр 9:25.

¹⁴² Іс 49:10-11.

жереб'яті, залишиться він на землі, чи вознесеться на небо; і оскільки назва жереб'яти могла означати жереб'я осла і коня, то вони, не знаючи чи той, хто був провіщений, візьме жереб'ятко осла чи коня як знак свого приходу, ані того, чи буде Він був Сином Божим, як ми раніше сказали, чи сином людини, об'явили Беллерофонта, що він, будучи людиною від людей, вознісся на небо на коні Пегасі. 8. Коли ж почули вони від іншого пророка Ісаї, який сказав, що Його народить дівка і що Він сам вознесеться на небеса, то вгадали історію про Персея. 9. І коли вони пізнали, що Він, як було передвіщено раніше у згаданих пророцтвах, «сильний, як велетень, щоб пробігти свій шлях»¹⁴³, то сказали, що Геракл сильний і перейшов усю землю. 10. Коли ж знову пізнали пророцтва про те, що Він буде зціляти всіляку хворобу і воскрешати з мертвих, вони видали Асклепія.

LV

1. Проте ніде у жодному випадку з так званими синами Зевса вони не імітували розп'яття, бо вони його не розуміли, оскільки, як вже було сказано раніше, воно було роз'яснене символічно. 2. [Хрест], як провістив пророк, фігурує як найбільший символ сили та влади Його, і це впливає з того, що ми бачимо. Призадумайтеся над усім, що є в світі: чи без цієї форми щось управляється, чи може мати взаємозв'язок? 3. По морі не попливеш, якщо знак перемоги¹⁴⁴, що зветься парусом, не зафіксований міцно. Землю не зореш без нього; подібно копачі і ремісники не зроблять своєї праці, хіба-що лише з інструментами, що мають таку форму. 4. Людський вид нічим іншим не відрізняється від того, що у нерозумних тварин, як тільки тим, що [людина] пряма і розтягує руки, а на лиці має так званий ніс, що простягається від чола, через який у живої істоти здійснюється дихання, і який виглядає нічим іншим, як формою хреста. 5. Про це пророк так говорить: «Дихання перед обличчям нашим – Христос Господь»¹⁴⁵. 6. Навіть ті символи, що у вас, також показують силу цього [хрестовидного] знаку, тобто знамена і трофеї, з якими ви звершуєте ваші процесії, зображуючи на них знаки влади і сили, навіть якщо робите це несвідомо. 7. Ви покладаєте зображення ваших померлих імператорів поряд із цим знаком і в надписах називаєте їх богами. 8. Оскільки ми зверталися до вас в міру наших можливостей і словом, і видимим образом, знаємо, що вже не несемо відповідальності, хоч би ви й далі не вірили. Бо наша ж справа зроблена і завершена.

LVI

1. Проте фальшивим демонам не вистачало говорити, що перед появою Христа у Зевса були так звані сини. Але й після того, як Він об'явився і замешкав межі людсьми, і коли вони вивчили, як пророки Його провістили, і пізнали, що у Нього увірували і Йому поклонилися у кожному [на]роді, тоді знову, як ми вже раніше роз'яснювали, вони висунули інших [людей], а саме Симона і Менандра зі Самарії, які, застосовуючи магичні сили, звели багатьох і ще досі утримують їх в омані. 2. Бо навіть серед вас, як ми згадували, Симон був у царському Римі за кесаря Клавдія і так здивував священний сенат і римський люд, що його прийняли за бога і шанували статуєю, як і інших шанованих вами богів. 3. Ось тому ми просимо, щоб священний сенат і ваш люд прийняли до розгляду наше клопотання, щоб, якщо хтось ще дотримується повчань цього чоловіка, то міг пізнати правду і втекти від заблудження. 4. А ту статую, якщо бажаєте, то знищіть.

LXVII

1. Фальшиві демони не можуть переконати [людей], що не буде всепоглинання вогнем як кари для нечестивців, так само як і не могли вони приховати Христа, коли той прийшов був. Єдине, що вони можуть учинити, так це те, щоб ті, які живуть нерозумно й були виховані в пристрастях, поганих звичаях і упередженнях, убивали і ненавиділи нас. Ми ж зі свого боку

¹⁴³ Пор.: Пс 19:6 (LXX).

¹⁴⁴ Тобто дослівно «трофей».

¹⁴⁵ Пор.: Пл Єр 4:40. Христос, тобто «помазаник».

не ненавидимо їх, але, як ми вже показали, проявляємо милосердя і бажаємо переконати їх змінитися. 2. Ми не боїмося смерті і визнаємо, що і так обов'язково помremo, і що нема нічого нового, а радше все є таким, яким воно є у [загальному] ладі речей¹⁴⁶. А якщо ситість опанує тих, які мають частку ній, хоча б на один рік¹⁴⁷, то їм необхідно звернутися до нашого вчення, щоб завжди бути в безпристрасності і без жодних потреб. 3. Якщо ж вони не вірять, що є щось після смерті, а заявляють, що ті, які вмирають, входять в стан нечутливості, то такі люди стають нашими добродійцями, бо звільняють нас від страждань і потреб, себе ж показують фальшивими і людиноненависниками, та й упередженими. Бо вони не вбивають нас, щоб звільнити, а радше мордують, щоб позбавити нас життя і насолод.

LVIII

1. Як ми вже казали раніше, фальшиві демони висунули також і Маркіона з Понту, який тепер вчить заперечувати Бога, Творця усього небесного і земного, і Його Сина Христа, провіщеного через пророків. Натомість він проповідує якогось іншого бога, який є понад Будівничим, і подібно іншого сина. 2. Йому багато-хто повірив як єдиному знавцю істини, і вони сміються з нас, не маючи жодних доказів тому, про що говорять, але нерозважливо, мов викрадені вовком ягнята¹⁴⁸, стають здобиччю безбожних доктрин і демонів. 3. Бо ті, яких звуть демонами, не трудяться ні над чим іншим, як тільки щоб відвести людей від Бога Творця і від Його єдинородного [Сина] Христа. Бо ті, що не можуть піднятися над землею, прикуті і приковують [інших] до земних і рукотворних речей. Вони відсікають тих, які прагнуть божественного споглядання, і кидають їх в обійми безчестя, хіба-що мислення останніх розважне, і вони ведуть чистий і безпристрасний спосіб життя.

LIX

1. І щоб ви знали, що саме від наших учителів, тобто від Слова, промовляючого через пророків, Платон запозичив науку, коли говорив, що Бог сотворив світ, перетворюючи безформну матерію. Тому послушайте, як те саме було дослівно сказано через Мойсея, про якого раніше вже згадувалося як про першого пророка і давнішого за грецьких письменників. Через нього пророчий Дух пояснив, як і з чого на початку Бог сотворив світ, кажучи: 2. «На початку сотворив Бог небо й землю. 3. Земля ж була пуста й порожня, та й темрява була над безоднею, а Дух Божий ширяв над водами. 4. І сказав Бог: “Нехай буде світло!” І сталося так»¹⁴⁹. 5. Отож, Платон та й інші, що таке стверджували, і ми, що були навчені, та й ви можете переконатися, що світ постав Словом Божим з матеріалу, про який раніше звіщав Мойсей. 6. І ми знаємо, що те, що у ваших поетів називається Еревос¹⁵⁰, Мойсей раніше роз'яснив.

LX

1. А в дискусії про природу Сина Божого, про яку йдеться у Платона в «Тімеї», коли він каже: «Він поставив його як Х у всесвіті»¹⁵¹, то сказав він це, взявши подібно від Мойсея. 2. Бо в Мойсеєвих писаннях описано, як у той час, коли ізраїльтяни вийшли з Єгипту і перебували в пустелі, атакували їх ядовиті тварини, ехидни, гадюки і змії всілякого роду, і це вбивало народ. 3. І за Божим натхненням та діянням Мойсей взяв мідну палицю, зробив щось на кшталт хреста, поставив його у святій skinії та промовив до народу: «Якщо поглянете на цей знак і повірите, то через нього спасетеся». 4. І тоді, – написав він, – змії стали помирати,

¹⁴⁶ Пор.: Проп 1:9.

¹⁴⁷ Здається, що тут Юстин має на увазі *taedium vitae*, морально деградований стан сучасних йому людей, яким нудно і які постійно шукають нових насолод, бо попередні насолоди їх не насичують.

¹⁴⁸ Пор.: Йо 10:12.

¹⁴⁹ Бут 1:1-3.

¹⁵⁰ Поняття «Еревос», згідно з думкою деяких дослідників, може походити від єврейського *'erev*, що означає «вечір». Це поняття Юстин пов'язує з вечорами творіння світу.

¹⁵¹ Платон, *Тімеї*, 36 b-c.

і згідно з переданням народ уникнув смерті¹⁵². 5. А Платон прочитав і, не до кінця пізнавши, ані не зрозумівши знак хреста, лише втямивши літеру Х, сказав, що друга після першого Бога сила у цілому всесвіті була хрестоподібною. 6. Він говорив ще й про третю [силу], оскільки, як ми вже згадали раніше, через Мойсея було сказано, що Дух Божий ширяв над водами. 7. Друге місце він надає Слово, що з Богом, яке, як він висловився, було поставлене у всесвіті у вигляді Х; а третє – Духові, який ширяв над водами, кажучи: «А треті – навколо третього»¹⁵³. 8. Послухайте, як пророчий Дух розкриває через Мойсея всезагальне спустошення вогнем. 9. Він мовив так: «Вічноживучий вогонь зійде і пожере вглибину аж до безодні»¹⁵⁴. 10. Отож, не ми притримуємося таких думок, як в інших [мислителів], радше всі відтворюють наші вчення. 11. У нас це можна почути і навчитися від людей, які навіть не знають, як виглядають літери, неосвічених і варварів у красномовстві, мудрих же і розумом твердих у вірі, хоч деякі з них – каліки та позбавлені зору. З цього можна зробити висновок, що «не мудрістю людською» це стається, «але силою Божою» говорить¹⁵⁵.

LXI

1. А тепер пояснимо, яким чином ми посвятили себе Богові, оновившись через Христа, щоб хтось не подумав, що якщо опустимо це питання, то злукавимо у нашому поясненні. 2. Ті, що переконалися і вірять, що наші вчення і слова є правдиві, обіцяють, що вони можуть почати відповідно жити. І їх настановляють молитися і, перебуваючи в пості, просити прощення в Бога попередніх прогрішень, а ми молимося і постимо разом з ними. 3. Відтак ми приводимо їх туди, де є вода, і вони народжуються з висоти таким народженням, яким і ми народилися з висоти: «В ім'я Бога Отця і Владики всього і Спасителя нашого Ісуса Христа і Духа Святого», вони здійснюють купіль у воді. 4. Бо Христос сказав: «Коли хтось не народиться з висоти, не ввійде у Царство Небесне»¹⁵⁶. 5. І всім зрозуміло, що неможливо увійти в утробу родительки тому, хто вже раз був народжений. 6. Бо сказано через пророка Ісаю, як ми писали вище, яким чином грішники і каянники позбавляються своїх гріхів. 7. Сказано ж так: «Обмийтеся, станьте чистими; усуньте з душ ваших лукавство. Навчіться добро чинити; вчиніть справедливість сироті і оправдайте вдову. Ходіть же, й розсудимось, – говорить Господь. Коли б гріхи ваші були, як багряниця, убілью, як вовна; коли б, мов кармазин, були червоні, стануть, як сніг. 8. А як бунтуватиметесь, то меч пожере вас, бо уста Господні так говорять»¹⁵⁷. 9. Тлумачення цього [ритуалу] ми навчилися від апостолів. 10. Оскільки ми не знаємо свого першого народження, бо ми народилися по необхідності з вологого сімени через зносини батьків одне з одним і сформувалися у фальшивих звичаях і поганому вихованні, тому, щоб ми не залишилися дітьми необхідності і незнання, а радше свободи і знань, і щоб ми отримали відпущення гріхів, якими згрішили раніше, то над тим, який зробив рішення народитися знову і покався в гріхах, іменується ім'я Бога Отця і Владики всього. Ті, які ведуть до купелі того, який має бути вмитий, вимовляють тільки це [Боже] ім'я. 11. Бо ніхто не може вимовити ім'я невимовного Бога. Якщо ж хтось насмілиться сказати його, то ярітиме безнадійним божевіллям. 12. Купіль ця називається просвіщенням¹⁵⁸, адже ті, що пізнали ці вчення, просвіщають своє розуміння. 13. Просвіщений умивається також в ім'я Ісуса Христа, розп'ятого за Понтія Пилата, і в ім'я Духа Святого, який через пророків провістив все, що стосується Ісуса.

LXII

¹⁵² Пор.: Чис 21:6-9.

¹⁵³ Пор.: Платон, 2 *Лист* 312 е.

¹⁵⁴ Втор 32:22. Тут Юстин переходить від платонівських поглядів до стоїстичних.

¹⁵⁵ Пор.: 1 Кор 2:5.

¹⁵⁶ Йо 3:3.

¹⁵⁷ Іс 1:16-20.

¹⁵⁸ Пор.: 2 Кор 4:4-6.

1. І демони, почувши про цю купіль, яка була проповідувана через пророків, учинили так, що ті, які заходять до храмів і збираються наблизитися до них для звершення узливань і кадінь, мають себе окропити. Демони навіть спонукають цих людей геть-чисто вимитися перед тим, як заходити до храмів, в яких ті злі духи важно сидять. 2. Бо і роззування при вході до храмів, яке священники закликають робити тих, які звершують релігійні обряди, демони також імітували з подій, що сталися раніше згаданому пророкові Мойсею. 3. Бо у той час, коли Мойсеєві було наказано увійти до Єгипту, аби вивести народ ізраїльтян, що був там, і коли він випасав в Аравійській землі отару овець свого вуйка по стороні матері¹⁵⁹, наш Христос бесідував із ним у вигляді вогню з купини і сказав: «Розв'яжи взуття своє, підійди-но і послухай»¹⁶⁰. 4. Той же, як роззувся і підійшов, то почув, що він має піти до Єгипту і вивести народ Ізраїльтян, які були там, і отримав велику силу від Христа, який промовляв до нього у вигляді вогню. І він пішов, і вивів народ, вчинивши великі чуда, які, якщо бажаєте пізнати, можете достеменно почерпнути з Його книг.

LXIII

1. Юдеї ж усі і зараз навчають, що до Мойсея промовляв Бог безіменний. 2. Тому-то пророчий Дух, звинувачуючи їх через вже згаданого пророка Ісаю, про що ми вже писали, говорив: «Знає віл господаря і осел ясла пана свого, Ізраїль же мене не пізнав, і народ мене не зрозумів»¹⁶¹. 3. І сам Ісус Христос, подібно викриваючи їх, що не пізнали юдеї, що є Отець і що Син, сказав: «Ніхто не знає Отця – тільки Син, і Сина – тільки Отець і ті, кому Син відкриє»¹⁶². 4. Слово Боже є Сином Його, як ми сказали раніше. 5. Він називається ангелом і апостолом, бо звіщає те, що треба пізнати, і є посланий, щоб об'являти те, що звіщається, як і сам Господь наш сказав: «Хто мене слухає, слухає Того, Хто послав мене»¹⁶³. 6. Це стає очевидним із Мойсеєвих писань. 7. А в них сказано таке: «І промовляв Мойсеєві Ангел Божий з купини, в полум'ї вогню, і говорив: «Я є Суций, Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова, Бог батьків твоїх. 8. Зійди в Єгипет і виведи народ мій»¹⁶⁴. Що сталося після того, ви зможете дізнатися, якщо захочете, з писань, бо тут неможливо все детально описати. 10. Але ці слова сталися на доказ того, що Сином Божим і апостолом є Ісус Христос, який раніше був Словом і являвся, коли у вигляді вогню, коли в образі безтілесних: тепер же волею Божою, ставши чоловіком заради людського роду, Він витерпів страждання, до яких спричинилися демони, коли вчинили над ним розправу руками нерозумних юдеїв. 11. Ті ж самі [юдеї], хоч мають ясно сказане в Мойсеєвих книгах: «І сказав Ангел Божий Мойсеєві в полум'ї вогню з купини: Я є Суций, Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова», говорять, що це говорив Отець всього і Будівничий. 12. Тому й пророчий Дух, викриваючи їх, сказав: «Ізраїль же мене не пізнав і народ мене не зрозумів». 13. Також Ісус, як ми показали, коли був разом з ним, сказав: «Ніхто не знає Отця – тільки Син, і Сина – тільки Отець, і ті, кому Син відкриває». 14. Отож юдеїв, які завжди вважали, що Отець всього промовляв до Мойсея, хоч насправді Той, хто говорив йому, є Син Божий, Який і ангелом, і апостолом називається, справедливо звинувачують і Дух пророчий, і сам Христос, як таких, що не пізнали ні Отця, ні Сина. 15. Бо ті, які говорять, що Син є Отець, показують себе як такі, що ні Отця не знають, ні що в Отця всього є Син. Він же, будучи Словом і Первородним Бога, також є Богом. 16. Він і раніше у вигляді вогню і безтілесному образі являвся Мойсеєві та іншим пророкам. А тепер у часи вашого правління, як ми вже згадували, через Діву ставши чоловіком, згідно з волею Отця заради спасення віруючих в Нього витримав приниження і страждання, щоб умерши і воскреснувши, перемогти смерть. 17. Те, що було сказано з купини Мойсеєві: «Я є Суций,

¹⁵⁹ У біблійній історії говориться, що це були вівці Мойсеєвого тестя Їтра, див.: Вих 3:1; 4:18. Можливо Юстин сплутав цю історію з історією про Якова і Лавана.

¹⁶⁰ Пор.: Вих 3:1-5.

¹⁶¹ Пор.: Іс 1:3.

¹⁶² Пор.: Мт 11:27; Лк 10:22.

¹⁶³ Пор.: Йо 14:24.

¹⁶⁴ Вих 3:2, 6, 10.

Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова, Бог батьків твоїх», означає, що вони і після смерті тривають і є людьми того самого Христа, бо вони перші з усіх людей віддавалися пошуку Бога: Авраам – батько Ісаака, Ісаак – батько Якова, як і написав Мойсей.

LXIV

1. Із раніше сказаного ви можете зрозуміти, що коли демони спонукали звести ідола для так званої Кори при водних джерелах, мовляв вона – дочка Зевса, то тим самим вони імітували сказане через Мойсея. 2. Бо Мойсей мовив, як ми вже раніше писали: «На початку сотворив Бог небо й землю. 3. Земля ж була пуста й порожня, та й темрява була над безоднею, а Дух Божий ширяв над водами»¹⁶⁵. 4. В імітації Духа Божого, про якого сказано, що він ширяв над водою, вони заявили, що Кора – це дочка Зевса¹⁶⁶. 5. З подібним лукавством вони говорили й про Атenu як про дочку Зевса, що з'явилася не від статевих зносин¹⁶⁷. А говорили вони так тому, що дізнались, що Бог через Слово задумав і створив світ, і тому показали Атenu як першу думку. Зрештою ми вважаємо, що смішно використовувати жіночий вигляд для образу думки. 6. Та й схоже інших так званих синів Зевса викривають їхні власні вчинки.

LXV

1. Після купелі ми ведемо того, хто увірував і прийняв [наше вчення], до тих, кого ми називаємо «братами», що зібрані разом, аби щиросердечно звершити спільні молитви за себе, за просвіщеного і за всіх інших, де б вони не були, щоб удостоїтися нам пізнати правду і своїми вчинками виявитися добрими громадянами і хранителями заповідей, щоб спастися вічним спасінням. 2. Завершуючи ці молитви,¹⁶⁸ ми вітаємо один одного поцілунком. 3. А відтак предстоятелю братів приносять хліб і чашу води з вином. Він же, взявши їх, возсилає похвалу і славу Отцеві всього через ім'я Сина і Духа Святого і протягом довшого часу творить благодарення¹⁶⁹ за те, що ми удостоїлися отримати ці [дари] від Нього. Після того, як він завершить молитви і благодарення, увесь присутній народ висловлює свою згоду, кажучи: «Амінь». 4. Слово «амінь» єврейською мовою означає «Нехай так буде». 5. Після того ж, як предстоятель завершить благодарення, а народ висловить свою згоду, диякони, як ми їх називаємо, дають кожному з присутніх прийняти частинку від благодарственного хліба і вина, і води, і розносять також тим, кого не було.

LXVI

1. А їжу цю ми називаємо Євхаристією, причащатися якої не має права ніхто, крім того, хто вірить, що наше вчення – істинне, умився купіллям на відпущення гріхів і нове народження і живе так, як передав Христос. 2. Бо ми приймаємо їх не як звичайний хліб, ані як звичайний напій, але ми навчені, що як Ісус Христос Спаситель наш, воплотившись через Слово Боже,¹⁷⁰ прийняв плоть і кров заради нашого спасення, так і ця їжа – освячена Його благодарственным словом молитви – з якої живляться наше тіло і кров через переміну, є Плоттю і Кров'ю цього самого воплощеного Ісуса. 3. Бо апостоли у своїх спогадах, які

¹⁶⁵ Паралель між Корою і Святим Духом набагато краще зрозуміла у сирійському контексті, де слово «Дух» – жіночого роду.

¹⁶⁶ Кора (Персефона) – дочка Зевса і Деметри, дружина Аїда, богиня плодючлості та підземного царства. Її відповідником у римській міфології є богиня Прозерпіна (спотворене від “Персефона”), дочка Юпітера і Ціцери, племінниця і дружина Плутона.

¹⁶⁷ Атена – дочка Зевса, втілення його думок та діл, рівна з ним силою та мудрістю, богиня мудрості та війни, Зхисниця права, справедливості, покровительниця ремесел. Гомер каже, що вона була народжена Зевсом без матері. Пізніші автори описують деталі цього народження. Зевсу було провіщено, що богиня мудрості Метіла народить йому дочку, що перевершить його мудрістю і силою. Щоб не допустити цього, Зевс проковтнув Метіду, після цього відчув сильний біль голови. Він покликав Гефеста (за іншими даними – Гермеса чи Прометей), який розрубав його голову сокирою, і на світ з'явилася Афіна в повному оснащенні.

¹⁶⁸ Тут радше йдеться про те, що після завершення молитов чину Хрещення настає коротка перерва і перехід до наступних молитов, а саме до євхаристійної анафори.

¹⁶⁹ Тобто «євхаристійні молитви».

¹⁷⁰ Цю думку Юстин розкрив раніше у параграфі 33.

називаються Євангеліями, передали те, що їм було заповідано, а саме, коли Ісус узявши хліб і поблагодаривши, сказав: «Це чиніть на мій спомин. Це є тіло моє». І подібно взявши чашу і поблагодаривши, сказав: «Це є кров моя», і дав тільки їм одним. 4. Щось подібне лукаві демони, імітуючи [це], настановили звершувати в містеріях Мітри. Бо в їхній обрядах, як ви знаєте чи маєте можливість дізнатися, для кандидата до втаємничення разом з певними заклинаннями використовуються також хліб і чаша з водою.

LXVII

1. Відтоді ми завжди нагадуємо один одному про це. Ті, які мають [більше], завжди допомагають усім потребуючим, і завжди підтримуємо один одного. 2. За всі обдаровання благословляємо Творця всього через Його Сина Ісуса Христа і через Духа Святого. 3. У день, який називають днем Сонця¹⁷¹, усі, що в містах чи селах, збираються на зустріч і читають спогади апостолів або писання пророків, наскільки дозволяє час. 4. Потім, як затихає читач, предстоятель на проповіді творить напоумлення і заохочення до наслідування цих чудових речей. 5. Тоді всі спільно стаємо і возсилаємо молитви. І, як ми вже раніше казали, коли наші молитви стихають, приносяться хліб, вино і вода. Предстоятель також возносить молитви і благодарення, скільки йому вистачає сил, а народ висловлює свою згоду викликаючи: «Амінь». А тоді відбувається роздавання і причащення кожного від освячених благодаренням дарів. Тим, кого немає, дари приносять дякони. 6. Заможні і бажаючі дають відповідно до власного бажання, і все, що було зібрано, зберігається у предстоятеля, який дбає про сиріт і вдів, та й усіх у потребі через хворобу чи будь-яку іншу причину, а також про полонених, подорожуючих здалека і взагалі про всіх, які є в потребі. 7. У день Сонця ми взагалі звершуємо зібрання всіх, тому що це – перший день, в якому Бог, змінивши темряву і воду, сотворив світ. Ісус Христос наш Спаситель того самого дня воскрес із мертвих, бо в день Хроноса¹⁷² Його розіп'яли. А після Хроносового дня, тобто у день Сонця, Він явився апостолам своїм і послідовникам і навчав тих речей, які ми передали вам на ваш розгляд.

LXVIII

1. І якщо вам здається, що [ці пояснення] переконливі і правдиві, то поважайте їх. Якщо ж вам здається, що вони – безглузді, то злегковажте їх як безглуздя, та не призначайте смерті, немовби ворогам, тим, які не вчинили нічого злого. 2. Кажемо вам наперед, що не втечете від майбутнього суду Божого, якщо залишатиметесь при своїй несправедливості, а ми ж воскликнемо: «Якщо так подобається Богові, хай буде так».¹⁷³ 3. І хоч на основі листа найвеличнішого і найсвітлішого кесаря Адріана, вашого батька, ми могли б домагатись, щоб ви звершували суд згідно з нашим проханням, проте ми написали це звернення і пояснення не на основі рішення Адріана, а тому, що знаємо, що наше прохання справедливе. 4. Додаємо ж копію листа Адріана, щоб ви знали, що ми говоримо правду. 5. Ось ця копія листа.

Лист Адріана щодо християн¹⁷⁴
Мінуцію Фундану¹⁷⁵.

6. Я отримав листа, написаного до мене твоїм попередником Серенієм Граніаном, славетним мужем. 7. Не вважаю за можливе залишати невивченою цю справу, щоб люди не були занепокоєні, а наклепники не мали нагоди займатися злими ділами. 8. Отже, якщо мешканці провінції можуть впевнено підтвердити свою петицію проти християн, звинувачуючи їх перед [вашим] трибуналом, я не забороняю їм це робити, але тільки не дозволяю скандалів.

¹⁷¹ Тобто у неділю.

¹⁷² Тобто у суботу.

¹⁷³ Пор.: Платон, *Критон* 43d. Ця фраза перегукується зі словами християнських мучеників, які ті промовляли у часі страт, див. *Мучеництво Полікарпа* VII,1, що у свою чергу також є відображенням третього прохання в молитві Отченаш, див. Мт 6:10.

¹⁷⁴ Лист зберігся латинською мовою у перекладі Руфіна Євсевієвого твору *Церковна історія* IV, 8.

¹⁷⁵ Проконсул Азії в 123-124 рр.

9. Бо набагато краще, коли перед тим, як хтось хоче висунути звинувачення, ти б спочатку з'ясував що до чого. 10. І тоді, якщо хтось звинувачує і доказує, що хтось діє проти законів, визначай покарання відповідно до сили злочину. Але заради Геракла, якщо хтось приносить звинувачення проти них¹⁷⁶ заради наклепу, потрактуй його з повною строгістю і визнач відповідне справедливе покарання.

*Переклав Олег Кіндій,
окремні уривки подаються в перекладі Уляни Головач й Андрія Третьяка*

¹⁷⁶ Тобто проти християн.